

zise

Told- og Skattehistorisk Tidsskrift

Nr. 3

1997

20. årg.

Zise - Told- og Skattemhistorisk Tidsskrift er medlemsblad for Told- og Skattemhistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977. Bestyrelsens medlemmer er afdelingschef Hans K. Nielsen, København (formand), direktør, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Åbenrå (næstformand), inspektør Birthe Buur Hansen, Ålborg (kasserer), fuldmægtig Gunnar Jakobsen, København (sekretær), regionschef, Palle Castbak, Kalundborg, ekspeditionssekretær Aage E. Hansen, Padborg, kommitteret René Mikkelsen, København, regionschef Hans Jørgen Mortensen, Viborg og dr. phil. Mikael Venge, København (redaktør).

Medlemskab af Told- og Skattemhistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Told- og Skattemhistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø, tlf. 3529 2722.
Kontingentet andrager 60 kr. om året for enkelte medlemmer,
500 kr. for institutioner og firmaer.
Biblioteker kan tegne abonnement for 60 kr.
Zise udkommer tre gange om året, og hvert hefte indeholder ca. 40 sider.

Bidrag til Zise bedes sendt til
Told- og Skattemhistorisk Selskab, Redaktionen
Strandgade 100, bygning K, 1401 København K, tlf. 3288 9417
eller til sekretæren,
fuldmægtig Gunnar Jakobsen,
Told- og Skattemhistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø.

Galgen og grænsetolden

Zises 20. årgang slutter med to vægtige bidrag. Den unge, tyske historiker Carsten Jahnke har fremdraget et hidtil ukendt toldregnskab fra Danmarks middelalder, og i Århus har Poul Enemark funderet over opkomsten af begrebet en national told. Som en nobel Tarzan færdes Enemark behændigt ad vadesteder og smutveje langs Kongeåen og slynger sig frygtløst i en veritabel toldgalge i to etager, hvormed Frederik II søgte at skræmme smuglerne. Som det tynde øl har jeg selv bidraget med et glimt af tolerance til søs samt fremdraget to nyudkomne værker.

Poul Enemark blev nævnt første gang i Zise i 1981, da jeg med et vist klarsyn, hvis jeg må rose mig selv, udnævnte ham til eksperten i senmiddelalderens toldhistorie. I 1983 kom Enemarks store artikel om nobeltolden i Øresund, hvori han som den første gennemskuede den danske regerings dobbeltspil. I dette nummer behandler han grænsetolden, og hvis man tror på 3-tallets magi, kan vi utvivlsomt se hen til endnu et vægtigt bidrag fra toldhistoriens nestor. Hvis blot Poul Enemark kan finde en ledig stund i et hyperaktivt otium.

Carsten Jahnke, endnu ikke fyldt 30 år, forsker ved Kiels universitet, det gamle dansk-norsk-holstenske monarkis lærdomssæde. Hans speciale er middelalderens sildefiskeri i Slien og de navne, som fiskerne gav de gode fangstpladser. Han er i færd med at skrive disputats om senmiddelalderens fiskeri i hele Østersø-

Kattegat-regionen, men snublede undervejs over det interessante, hidtil upåagtede toldregnskab fra Malmø over en såkaldt pundtold, som hansestaden Rostock temmelig imperialistisk opkrævede i Valdemar Atterdags sidste regeringsår. Jahnke publicerer hele regnskabet i *Hansische Geschichtsblätter* 1997, og vi er stolte af at kunne præsentere det i Zise for et dansk forum.

Carsten Jahnke taler og skriver et imponerende dansk, men redaktøren har dog hjulpet med grammatikken, og hvis der skulle forekomme svipsere, tager jeg dem på min kappe.

Mikael Venge

Carsten Jahnke, født 1968, er ekspert i tyske, middelalderlige toldregnskaber. I dette nummer skriver han om et af dem, der viste sig at være fra Malmø.

Et toldregnskab fra 1375

af Carsten Jahnke

Skånemarkedet

Skånemarkedets betydning for Nordeuropas handel og de danske statsfinanser i hele middelalderen er uomtvistelig. Fra jomfru Marias Himmelfart den 15. august til længe efter Dionisii den 9. oktober strømmede hvert år tusindvis af fiskere og købmænd mod Øresund for at deltage i sildefangsten og sildehandelen.¹ Langt op i 1500-tallet forsynede Skånemarkedet store dele af Europa – fra Tyskland, Estland og Rusland over Norge til England og Portugal – med den i fastetiden livsvigtige sild. Fangst og produktion i Sundet bestemte priserne i Kampen og Köln såvel som i Novgorod og Bergen.

Efter at høsten var bragt i hus, greb mange bønder muligheden for at tjene lidt ekstra til livets ophold ved at deltage i sildefiskeriet i Øresund. Peblinge, degne og håndværkssvende fra hele Danmark sluttede sig til dem, fulgt af mange fiskere fra hansestæderne. Fiskerne skabte det økonomiske grundlag for den omfattende »storindustri«, som fangsten, forarbejdelsen og eksporten af silden udviklede sig til. Philip de Maiziere, en fransk rejsende i 1300-tallet, beretter, at han så næsten 40.000 fiskerbåde i Sundet under sildefangsten.² Selv om tallet er overdrevet, må vi gå ud fra, at der har indfundet sig flere tusinde både hvert år.

På land blev fangsten modtaget af »gællekoner«, lokale kvinder, der rensede silden og pakkede den i salt fra Lüneburg eller Oldesloe, som købmænd indførte til Skåne i store mængder. Fiske-affaldet, det såkaldte »grum«, fjernedes af »grumkarlene« og anvendtes til sildetran, som atter eksporteredes af købmændene. Fiskere og købmænd slog sig ned i improviserede bosættelser, fiskerne i deres fiskerlejer, købmænd og andre, der var beskæftiget ved markedet, på de såkaldte »fed«.

Fra midten af 1200-tallet tegner der sig fire, store handelspladser ved Øresund. På den sjællandske kyst Dragør på Amager og på den skånske Skanør, Falsterbo og Malmø. Her havde især hansestæderne, men også de danske købstæder og gejstlige institutioner skaffet sig besiddelser, hvor de kunne drive handel og pakke sild efter egne love og uden den danske kronens opsyn. Her kunne købmændene erhverve grunde og opføre faste boder. Grundene gjaldt som ejendom for den enkelte handlende og kunne sælges eller arves.

Skånemarkedets centrale placering midtvejs mellem Nordsø- og Østersøhandelen forvandlede det til en europæisk messe af internationalt format. Her mødtes købmænd fra Zuiderzeemrådet for at udveksle klæde med voks og pelsværk fra Novgorod eller rav fra Preussen. Skånes – og Danmarks – egne produkter som huder, smør eller kød blev solgt på markedet. Dets store betydning ses af, at Lübeck i 1201 blev tvunget til at underkaste sig den danske konge, efter at de lübske borgere på Skånemarkedet var blevet arresteret. 30 år senere opførtes ved Falsterbo på

Lübecks foranledning Østersøområdets første fyrtårn, som med store omkostninger blev holdt i gang af købmændene.³

Tolden

Intet under, at kongen tidligt søgte at profitere af Skånemarkedet. Allerede i Skånske lov fra Valdemar Sejrs regeringstid træffes bestemmelser om told af sildeeksporten. Det fastslås, at der af danskere skal betales en told på 1 ørtug (10 skånske penninge) af hver læst sild,⁴ og kun Slesvig og Ribe formåede i løbet af middelalderen at slippe for denne told.⁵ Privilegierne for alle andre købstæder undtager normalt tolden på Skånemarkedet. Et godt eksempel er privilegiet til Køge fra 1441. Borgerne får ret til at drive toldfri handel overalt i riget, men ikke på markederne i Skanør, Falsterbo og Dragør »og alle andre sildelejer«.⁶

Udlændinge, som især var norske købmænd, »norman«, pålagdes i Skånske lov en dobbelt sats. Denne told på 2 ørtug læsten kom også til at gælde for de hanseatiske købmænd, der opsøgte Skånemarkedet.⁷ Ganske vist tilstod kong Abel de zuidersøiske købmænd en speciel sildetold. Den 24. september 1251 fastsatte han tolden til 32 skilling sterling af hver kogge for »ummelandsfarerne« – dem, der fra Skåne sejlede mod vest og rundt om Skagen.⁸ Denne »thelonia coggonum« betød en toldlettelse i forhold til de 2 ørtug skånsk af hver læst sild, der ellers skulle betales.⁹ Går man ud fra en gennemsnitsstørrelse på 10-12 læster for mindre skibe sidst i 1300-tallet,¹⁰ skulle der betales 20-24 skånske ørtug = 33-40 skilling sterling i told. De

zuidersøiske fik altså en handelsfordel overfor de vendiske og de preussiske hanseater.

Heller ikke udenlandske byer kunne normalt opnå toldfrihed på Skånemarkedet, end ikke det mægtige Lübeck. Til undtagelserne hørte mærkværdigvis byen Braunschweig og klostret i Clairvaux,¹¹ men begge privilegier ophævedes i løbet af middelalderen, som det også overgik Slesvig.

Skånske lovs toldsatser kom til at gælde i næsten 120 år. Hansestæderne vendte sig skarpt imod enhver toldforhøjelse, men en nedsættelse eller befrielse kunne de altså heller ikke gennemtrumfe. Dog medførte forringelsen af de danske mønter, at tolden for de handlende betød en meget ringe belastning.

Kongen havde andre indtægter på Skånemarkedet, afgifter af fiskerne, skat på øl og boder samt bøder.¹² Alle disse indtægter bidrog væsentligt til de danske statsfinanser.¹³

Freden i Stralsund

I 1330 pantsatte Christoffer II Skåne til sin fætter, grev Johann af Plön, som i 1332 solgte det til den svenske konge. Men i 1360 erobrede Valdemar Atterdag sin »erve, alse to Skone« – sit skånske arveland – tilbage efter, at han på forhånd havde forsikret hanseaterne, særligt Lübeck, at de gamle privilegier på Skånemarkedet ville blive opretholdt.¹⁴

Det gode forhold mellem kong Valdemar og hansestæderne varede dog ikke ved. Hans hårdhændede finanspolitik og hans krigeriske fremfærd, især Gotlands erobring, førte til dannelsen af Kölner-

forbundet 1367 med det formål at bringe Skåne tilbage til Sverige, hvor man havde sikret sig vidtrækkende privilegier. Stillet overfor en koalition af hansestæderne, Holsten, Mecklenburg og Sverige, og efter at København var ødelagt og Skåne erobret, opgav Valdemar, og det danske rigsråd måtte anmode Kölnerforbundet om en fredsslutning.¹⁵

Under fredsforhandlingerne, der fandt sted i Stralsund i maj 1370, forlangte hanseaterne handelsfordele såvel som krigsskadeserstatning. I stedet for at overlade Skåne til Sverige besluttede man at beholde det i 15 år, således at stæderne skulle oppebære 2/3 og Valdemar 1/3 af indtægterne, herunder ikke mindst sildetolden, som man forgæves havde forsøgt at få nedsat.¹⁶ Da freden sluttedes i Stralsund, fastsloges de gamle toldsatter i en særlig toldseddel:

- 1 læst sild – 20 skånske penninge (udlændinge), 1 ørtug (danske)
- 1 læst salt – 20 skånske penninge (eksport)¹⁷
- 1 pund flæsk – 20 skånske penninge
- 1 tønne smør – 20 skånske penninge
- 1 tønne honning – 20 skånske penninge
- 1 tønne fedevare – 20 skånske penninge
- 1 deker okse- eller kohuder – 10 skånske penninge
- 1 tønne kokød – 5 skånske penninge
- 1 hest, værdi over 20 mark – 2 øre, ellers 2 ørtug
- 1 stk. klæde over 20 laken – 2 øre, ellers 1 øre.¹⁸

I 1370 og 1371 sendte hansestæderne egne toldere til Skånemarkedet, der skulle forestå toldoprævnningen. Da regnskabet blev gjort op, viste det imid-

lertid et betragteligt underskud. Regnskabsåret 1369-1370 sluttede med et tab på 377 mark lübsk, og året 1371 indbragte efter fradrag af udgifter til administration kun et minimalt overskud på 215 mark. I de samlede indtægter af Skåne på 3.453 1/2 mark indgik kun 63 mark lübsk fra Malmø.¹⁹

Et forbløffende resultat, når man betænker Skånemarkedets betydning for de danske statsfinanser før og efter pantsættelsen til hansestæderne. I 1399 kunne tolden pantsættes til Magnus von Alen for 5.033 mark lübsk, og fra 1411-1415 oppebar hertugerne af Mecklenburg 500 mark årligt af tolden.²⁰ Man tør nok antage, at udover efterkrigsårenes svigtende konjunkturer skyldtes resultatet modvilje fra de danske tolderes side. Hansestæderne var ude af stand til effektivt og økonomisk at forestå forvaltningen af fremmed land og måtte dermed frygte, at deres skånske pant også i de følgende år ville give underskud.

Det var begrundet for, at man i 1371 overdrog det skånske pant til den danske rigsdrost Henning Podebusk. I aftalen fastsattes det, at Henning Podebusk skulle oppebære 1/6, kongen 2/6 og stæderne 3/6 af indtægterne. Desuden erholdt rigsdrosten en tiltrædelsesum på 600 mark lübsk.²¹ Aftalen kom i stand efter forhandlinger med Valdemar Atterdag, som hermed velsagtens opnåede en mulighed for en snarlig generhvervelse af de skånske slotte eller i hvert fald en direkte indflydelse på forvaltningen.²² Slottene overlod man til drosten, som man få år tidligere havde kæmpet bittert imod, men han var formentlig den eneste, der effektivt kunne forestå

forvaltningen og havde i øvrigt siden 1369 nærmet sig stæderne.²³

Overdragelsen af det skånske pant til Henning Podebusk betegnede en væsentlig indskrænkning af stædernes herredømme. Rigsdrosten viste sig fuldstændig loyal overfor Valdemar Atterdag og forsøgte med alle midler at råde bod på kronens finansielle deficit. Allerede 1373 klagede han til stæderne over, at kongen havde frataget ham hans andel af pantets indtægter og forlangte, at stæderne erstattede hans tab. Nogen uoverensstemmelse mellem ham og kongen kendes ikke, og formentlig var der tale om et stort anlagt skuespil, der skulle sikre kongen et øget provenu på bekostning af hansestæderne. Samtidig forsøgte drostens fogeder med nye toldpålæg, som stæderne ikke fik andel i, at øge kronens indtægter yderligere.

Det var en vanskelig situation. Hansestæderne måtte forudse en heftig reaktion fra Valdemar Atterdag, hvis man afskedigede Henning Podebusk, selv om indtægterne under hans forvaltning ikke havde indfriet forventningerne. Rigsdrostens krav om endnu 1/6 af indtægterne og hans gentagne trusler om at træde tilbage huede heller ikke stæderne, men inden Valdemar Atterdags død 1375 var det ikke kommet til nogen afgørelse.

Henning Podebusk blev siddende på sin post, om end hans honorar nedsattes med omkring 300 mark lübsk – endnu et tegn på, at hans rolle i Skåne politisk var koordineret med kongen. Som garanten for en mulig generobring gjaldt det for ham om for enhver pris at beholde slotsforvaltningen i sin hånd. Også efter Valdemar Atterdags død vedblev han at forvalte det skånske pant. Slotsforvaltning

gen blev i stigende grad et indre, dansk anliggende, og i 1381 gav han helt afkald på sit honorar.²⁴

Jævnside med rigsdrosten som den øverste administrator sendte hansestæderne egne toldere til Skåne. Her udviklede der sig en fast praksis. På hansedagen i Stralsund i 1371 var man enedes om, at i Falsterbo skulle Henning Podebusk indsætte den ene tolder, de vendiske stæder samt de preussiske sammen med de zuidersøiske stæder to andre. Samme arrangement gjaldt i Skanør, bortset fra at Rostock og Wismar udtrykkeligt undtoges fra toldoppebørslen her.²⁵ Toldoppebørslen i Malmø overdrog stæderne til Rostocks og Lübecks repræsentanter, som også skulle oppebære den hanseatiske pundtold.²⁶

I 1375 anes tydeligt bestræbelser fra de preussiske stæder for at slippe for ansvaret for det skånske pant uden, at de gik glip af deres andel af tolden.²⁷ De måtte dog endnu en gang forpligte sig til at sende en tolder til Skåne, men i 1376 forsøgte de preussiske stæder og Kampen på ny at unddrage sig opkrævningen, og denne gang indvilligede de vendiske repræsentanter på hansedagen heri. Man enedes om, at de vendiske toldopkrævere personligt skulle være til stede i Skåne under toldopkrævningen og ikke måtte lade sig repræsentere af skrivere.²⁸

Der udviklede sig efterhånden den praksis, at Lübeck stod for toldoppebørslen i Skanør, Stralsund i Falsterbo, mens Rostock og Wismar tog sig af Malmø.²⁹ Som hanseatiske toldere i det skånske pant kan påvises i Skanør hr. Johann Langhe fra Lübeck 1368-1385 og hr. Gerwin Wilde fra Rostock i 1368.

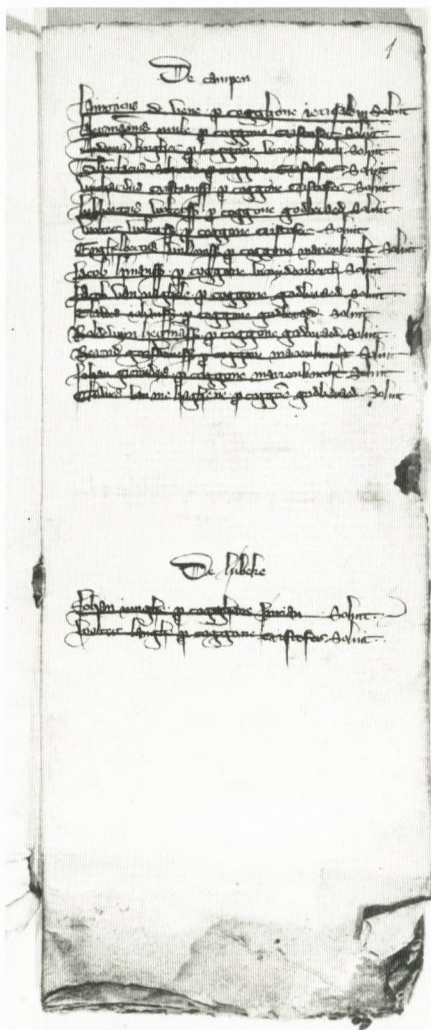
I Falsterbo hr. Thideric Crudeman 1370-1372 og hr. Gregor Swerting 1377, begge fra Stralsund. I Malmø nævnes notarius civitate 1370, formentlig identisk med Rostocks rådsnotar Hartwig, der nævnes 1372 og 1375. 1377 og 1378 nævnes hr. Hinric Vød fra Stralsund.

Tolderne rejste til deres poster ved Skånemarkedets begyndelse, overvågede toldoppebørslen, noterede den og hjemførte ved markedets slutning indtægterne. Hjemme gennemførtes en afregning med de øvrige hansestæder, som stillede indtægter og udgifter overfor hinanden, og sandsynligvis forelagde man også afskrifter af toldregnskaberne fra hvert toldsted.

Notaren Hartwig og hans regnskaber

I hansestaden Rostocks arkiv er der bevaret et af disse toldregnskaber, rådsnotaren Hartwigs opgørelse over sin oppebørsel af tolden i Malmø 1375. Regnskabet blev fundet i Rostock i 1872-1873 i forbindelse med udgivelsen af Hanserecesse, men udgiveren indså ikke dets betydning og gengav det i en stærkt forkortet udgave. Efter 1945 ansås regnskabet for tabt, og i *Diplomatarium Danicum* måtte man nøjes med den forkortede udgave. Først arkivets nyordning i de seneste år har atter bragt dette unikum for dagen.³⁰

Regnskabet består i virkeligheden af tre dele. Det egentlige toldregnskab er skrevet på papir i halvfolio af formatet 12 x 30 cm, indbundet i samtidigt pergament. Det omfatter et læg på 18 blade, hvoraf 26 sider er beskrevet. Toldregnskabet indledes med Hartwigs åbnings-

Hartwig, hvis efternavn ikke kendes, førte desuden dette regnskab over kogger – 1300-tallets store handelsskibe – der fra Malmø sejlede direkte til Vesteuropa. Det ser ud til, at han anfører købmændene og dernæst hvilken skippers kogge, deres varer blev udført på. Heller ikke her får vi toldbeløbet specificeret, men Hartwig har noteret, at der er betalt og har streget posterne under (eller over?). Øverst købmænd fra Kampen i Nederlandene, nederst fra Lübeck (Foto: Archiv der Hansestadt Rostock).

indførsel af 26. august 1375. Her begynder nu optegnelsen af den told, han i søstædernes navn oppebar i Malmø, hedder det.³¹ Den sidste indførsel står under rubrikken 29. oktober samme år.

Til dette regnskab må føjes en fortegnelse over de kogger, som i høsten 1375 anløb Malmøs havn og derfra over Ska-gen sejlede med vest. Fortegnelsen er ligeledes et papirhåndskrift i halvfolio på 11 x 30 cm. Den består af et læg på 6 blade, hvoraf de første 3 sider er beskrevet. Fortegnelsen er ikke indbundet, men blot foldet sammen til et smalt hefte. Den er udateret, men skibe og skipperne er anført efter deres oprindelse.

Hertil kommer endelig en opgørelse over Rostock-tolderens udgifter og indtægter i Malmø. På et dobbeltblad i folio på 23 x 30 cm anfører Hartwig sine rejseudgifter og noterer dernæst hvilke yderligere indtægter, han oppebar i hansetædernes navn i Malmø. Opgørelsen er udateret, men starter med afrejsen til Malmø og slutter efter hjemkomsten til Rostock omtrent 4 uger efter afslutningen af toldoppebørslen.

Skriveren navngiver sig selv som Hartwig, »de herrer borgmestre i Rostocks notar«. Han blev efterhånden Rostocks førende rådsnotar, som ikke blot ledsagede rådsherrerne på diplomatisk sendefærd, men også selv repræsenterede byen på hansedage. Hans egentlige hverv bestod i at lede byens finansforvaltning. Han førte skattelisterne, hvori borgernes skattebeløb blev anført, og den såkaldte »Rostocker Weinbuch«, hvor rådsherrernes rejseudgifter, bespisningen af fremmede gæster

i Rostock og andre af rådets særudgifter blev noteret.³³

Hartwig må anses for den mest fremtrædende skikkelse i Rostocks bystyre, men er ellers helt ubekendt. Hans sidste indførsel i vinbogen stammer fra den 25. juni 1390. Efter mere end 18 år i sin bys tjeneste tør man vel formode, at han er trådt tilbage, men kun et nøjere studium af Rostocks finansforvaltning i 1300-tallet kan bringe os nærmere ind på livet af Hartwig og hans rolle.

Toldregnskabet

Det foreliggende regnskab udgør en renskrift, som formodentlig skulle forelægges for rådet. Hartwig anfører her dag for dag købmændenes navne og deres fortoldede varer. Efter tidens skik har han i renskriften sammenfattet noter fra forskellige sedler. Et par gange har han glemt nogle indførsler, som han har tilføjet i marginen. Toldbeløbet, som de enkelte købmænd måtte erlægge, anfører han ikke, men i stedet nederst på hver side en samlet sum og efter hver uge en ny. Da disse opgørelser for hver dag og hver uge ikke umiddelbart lader sig bringe i overensstemmelse med de kendte oplysninger om indtægter og møntfod, er det endnu ikke muligt at kontrollere Hartwigs tal. En slutopgørelse for toldåret 1375 er heller ikke bevaret, således at vi er afskåret fra at sammenligne.

Det er sjældent, at et toldregnskab fra middelalderen er ført dag for dag. Hartwig anvender samme regnskabsform i vinbogen. Hans angivelse af datoer udmærker sig ved den yderste nøjagtig-

hed. Således angiver han også dage, hvor der ikke blev fortoldet varer. Under Skånemarkedet respekteredes søndagens hviletid ikke, og der blev altså fanget, rensat og udskibet fisk syv dage om ugen.

Dog viser det sig, hvis man ser på de dage, hvor der ikke blev fortoldet varer, at tolderen havde fri den 26. i hver måned. Sandsynligvis drejede det sig om dagen for det såkaldte »kongskøb«. Som tegn på hans overhøjhed over markedet og som en ekstra indtægtskilde havde kongen ret til på bestemte dage at gøre krav på den samlede fangst. På disse dage måtte kun den kongelige foged handle, og i kraft af sit monopol kunne han naturligvis trykke prisen. Eftersom det i almindelighed kun var den forarbejdede sild, der blev fortoldet, lå dagen sandsynligvis på den 25. i hver måned, således at der ikke blev udført varer den 26.

Hartwig angiver ikke købmændenes herkomst, men ved at inddrage andre kilder kan nogle personkredse bestemmes. Der optræder naturligvis købmænd fra hansestæderne i Østersøen. Fra de vendiske stæder kan påvises købmænd som Heinrich Witte eller Hinric Lage og de senere oldermænd for købmandsgildet i Malmø, Conrad Grewesmolen og (Ertmer) Stralendorp fra Rostock. Fra Stralsund optræder Johann von der Heyde, fra Lübeck Heydenreich Kröpelin i regnskabet. Fra kredsen af preussiske stæder kan påvises Elbing-borgeren Johann von Dortmund.

Ikke kun hanseaterne fortoldede varer i Malmø. En særlig stor gruppe udgør i følge sagens natur de danske købmænd. Her er oprindelsen særligt

vanskelig at fastslå, men en Malmø-rådsherre som Jakob Nielsen kan dog påvises.³⁴ Til de købmænd, hvis navne tyder på, at de var af dansk herkomst, hører Michael de Havene (fra København), Brando Lalland, Ubbo Eschilsen, Nickel Nicklessen, Ywar Iønssen og Peter Yngmarssen.

Fra Zuiderøen er indtil nu kun påvist Kampens foged i Skåne. Det kan dog skyldes, at de zuidersøiske købmænd var fritaget for enkelttold.

Silden udgjorde Malmøs vigtigste eksport. Omkring 1370 stod Malmøs sildemarked endnu tilbage for Falsterbos, men navnlig lübske købmænd foretrak i stigende grad Malmø, og fra 1398 indtog byen førstepladsen i Lübecks sildeimport. I de fire uger fra 16. september til 13. oktober 1375 fortoldedes 19.346 tønder sild i Malmø. Det svarer omtrent til 2/3 af den mængde, som kom til Lübeck fra Malmø i årene 1398-1400.³⁵ Sildeeksporten kulminerede i 1375 med 7.365 tønder i ugen 7.-13. oktober. Alene på den 11. oktober anmeldtes 203 læster og 11 tønder hos tolderen.

Der handlede dog med andet end sild i Malmø. I toldregnskabet optræder ligeledes en række skånske landbrugsprodukter som kød, uld, fedt samt især møllesten. Også andre varer som våben, klæde eller heste handlede på dette internationale marked.

Fortegnelsen over kogger på »ummelandsfart«

Fortegnelsen over kogger, som i 1375 sejlede fra Malmø mod vest – »umme-

landsfarerne« – domineres af skippere fra Kampen, Flandern og Den Briel. Især anløb mange skippere fra Kampen Malmøs havn. Af de 26 kogger i fortegnelsen stammer de 16 fra Kampen. Udover sine 4 fed i Skanør, Dragør, Malmø og Revelshol ved Præstø³⁶ ejede byen et handelsoplag i København. Sildefiskeriet var så vigtigt for Kampen, at byen hvert år sendte egne fiskere til Skåne.³⁷ Fra Skåne blev varerne over Kampen ført til Nederlandene³⁸ eller England.³⁹

Opgørelsen over rejseudgifter

Særligt spændende er den opgørelse over rejseudgifter, der følger sig til Rostock-tolderens regnskab. Hartwig fik alle sine udgifter til rejsen refunderet. Opgørelsen indledes med en reparation af hans rejsekuffert, så følger indkøb af proviant, toldbog, fjer og blæk.

Hartwig lod dragere bringe sin bagage fra sit hjem til havnen, indskibede den fra Rostock til Warnemünde, Rostocks havneby, og begav sig herfra direkte til Malmø. Det tog nogen tid, således at et måltid i Warnemünde optræder i regnskabet.

Ved hans ankomst måtte den hanseatiske toldbod først sættes i stand, idet rådsnotaren måtte lægge ud til bast, måtter, søm og tømmer. Efter disse særlige udgifter følger de faste udgifter til tolderens underhold. Hartwig og vistnok også hans skriver havde et forbrug om ugen på 1 tønne øl til 34 grot, brød for 14 grot, kød for 16, fisk for 15, æg og smør for 8, kål for 8 og 7 grot for

fakler, løg, kul, sennep, eddike, mjød og andet småkram – »aliiis minutis & parvis«.

Den vigtigste post blandt Hartwigs udgifter udgøres dog af hans hjemrejse. Han noterer, at han rejste over København og Møn til Stralsund og derfra hjem. Mens udrejsen kostede omkring 2 mark, beløb hjemturen sig til 12 mark. Han oplyser intet om årsagen til de betydelige udgifter, men man kan formode, at de har sammenhæng med den politiske situation efter Valdemar Atterdags død den 24. oktober 1375.

Hartwigs udgifter for sin virksomhed som tolder, som han fik refunderet af byen, androg mere end halvdelen af provenuet af varetolden. Gevinsten stod altså ikke i noget forhold til de indtægter, man sigtede efter.

Småtold

Udover varetolden, der fylder det meste af regnskabet, anfører Hartwig yderligere nogle mindre »tolde« – »minori teolonei« – som deltes mellem ham og andre, sandsynligvis den kongelige tolder. Desuden anfører han, at han har modtaget 63 mark i koggetold. I »teoloneus estimalius«, »steuenschote«, »schutegeld« og »excessibus« har han derimod ikke oppebåret noget. Af disse »småtolde« lader foreløbig kun skudegælden, de tyske fiskeres fiskeriafgift, og brudgælden (en art forsikring mod havari) sig nærmere bestemme. Høsttold og stævneskud er indtil videre ukendte begreber.

Konklusion

Malmø-toldregnskabet fra høsten 1375 levner et fængslende indblik i det mid-delalderlige toldvæsen og underbygger afgørende opfattelsen af Skånemarkedets internationale præg i 1300-tallet. Regn-skabet er et enestående vidnesbyrd om højdepunktet omkring 1370. Endnu i 1982 måtte Poul Dedenroth-Schou kon-statere: »Toldregnskabet fra 1494 er det eneste bevarede talmæssige udtryk for en hel markedsperiode; der findes ingen til-svarende kilder at sammenligne med«.40 Nu står et 100 år ældre toldregnskab til forskningens rådighed.

Malmø-toldregnskabet tegner et bille-de af en af de store eksportregioner i europæisk middelalder, og med sine oplysninger om købmænd fra mange kanter vil det utvivlsomt appellere til historikere fra andre dele af Europa. Malmø-toldregnskabet knytter forbindel-sen mellem Østersøområdet og de store handelsveje, der forbandt Nord- og Syd-europa med Vest- og Østeuropa.

Noter

- 1 Om Skånemarkedets opkomst se L. Ersgård: *Vår marknad i Skåne*. Lund 1988.
- 2 N. Jorga: *Philippe de Mézières et la croisade au XIVe siècle*. Paris 1896 s. 247f.
- 3 *Diplomatarium Danicum* 1, VI s. 138-140.
- 4 »The skola tollæ en ørtug for hwer lest och fem penninge for halff lesth och en penningh for mees eller tønnæ ther

loper... Norman the skolæ tollæ thwo ørtuger for hwer«. C.J. Schlyter (udg.): *Samling af Sweriges Gamla Lagar* 9, Skånelagen. Lund 1859 s. 946.

5 *Diplomatarium Danicum* 2, III s. 58f, 76. Slesvig mistede i løbet af middelal-deren sit privilegium, og Ribe ses ikke i videre omfang at have været engageret i Skånemarkedet.

6 *Repertorium Diplomaticum Danicum* 1, III s. 581 (nr. 7211). Jf. T. Jexlev i *Zise* 1982 II s. 42.

7 Jf. P. Dedenroth-Schou: »Kgl. Maje-stæts tolder på Falsterbo«. *Zise* 1982 nr. 3 s. 37ff.

8 *Diplomatarium Danicum* 2, I s. 50f.

9 Jf. M. Venge: *Fra åretold til toldetat*. *Dansk Toldhistorie I*. Kbh. 1987 s. 28ff.

10 Jf. Th. Wolf: *Tragfähigkeiten, Ladun-gen und Masse im Schiffsverkehr der Hanse. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte XXXI*, 1986 s. 24f, 28f.

11 Jf. Th. Riis: *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*. Odense 1977 s. 288f.

12 *Zise* 1982 nr. 3 s. 34-41.

13 *Dansk Toldhistorie I* s. 80ff.

14 *Diplomatarium Danicum* 3, V s. 328f.

15 Jf. Ph. Dollinger: *Die Hanse*. Stutt-gart 1989 s. 96-102.

16 *Diplomatarium Danicum* 3, VIII s. 481f.

17 Jf. D. Schäfer: *Das Buch des Lübecki-schen Vogts auf Schonen*. Lübeck 1927 s. XCIIIf, især note 2 med yder-ligere belæg.

18 *Diplomatarium Danicum* 3, VIII s. 477f, jf. oversigten over udviklingen af de andre »tolde« hos D. Schäfer s. XCIIIf samt *Zise* 1982 nr. 3 s. 37ff. En udførlig, specificeret fortegnelse over

- toldsatserne findes i Christian I's udfærdigelse af motbogen for Skåne-markedet, se Aa. Andersen (udg.): *Den danske Rigslovgivning I*. Kbh. 1989 s. 219-222.
- 19 Jf. E. Daenell: *Die Kölner Konföderation vom Jahre 1367 und die schonischen Pfandschaften. Studien aus dem Gebiet der Geschichte I*, I. Leipzig 1894 s. 170, Tabelle I, *Hanserecesse I*, II s. 30f.
- 20 Jf. *Dansk Toldhistorie I* s. 80f. Om pantsættelsen af Skånetolden til hertug Ulrik af Mecklenburg 1411, som indtil 1413 oppebar 500 mark årligt af tolden, og til hertug Johann, der ligeledes oppebar 500 mark i årene 1414-1415, se *Mecklenburgisches Landeshauptarchiv Schwerin, Auswärtiges, Dänemark, Fasc. 5*.
- 21 *Diplomatarium Danicum* 3, IX s. 115f.
- 22 Sst. s. 114f, jf. E. Daenell s. 36f.
- 23 Jf. M. Linton: *Drottning Margareta*. Kbh., Oslo, Sthlm. 1971 s. 31ff samt *Dansk Toldhistorie I* s. 59f.
- 24 *Hanserecesse I*, II s. 291 § 11.
- 25 *Diplomatarium Danicum* 3, IX s. 43 § 5.
- 26 Sst. s. 44 § 10.
- 27 *Hanserecesse I*, II s. 99 § 1.
- 28 Sst. s. 133ff, jf. E. Daenell s. 87.
- 29 Jf. E. Daenell s. 165-168.
- 30 Nu i *Archiv der Hansestadt Rostock*, 1.0 Hanse Ulp, 1375 August 26. – Oktober 29., *Hanse Ulp*. 1375.
- 31 »Notum sit quod sub anno domini mcccclxxvto dominica proxima post festum beati Bartolomei apostoli ego Hartwicus dominorum consules in Rozstokense notarius nomine uniuersorum civitatorum maritimarum per cepi in Malmoe teoloneum infra-scriptum«.
- 32 E. Dragenhoff og L. Krause (udg.): *Das Rostocker Weinbuch von 1382 bis 1391*. Rostock 1908.
- 33 *Mecklenburgisches Urkundenbuch* XXI s. 84.
- 34 *Toldregnskabet* fol. 13r.
- 35 Jf. C. Weibull i *Scandia* 1966 s. 77f.
- 36 Et eksempel i *Diplomatarium Danicum* 3, I s. 252f.
- 37 Jf. *Hansisches Urkundenbuch IV* s. 57, *Hanserecesse I*, II s. 281 § 10 samt alment C. Jahnke: *Und ist der Fisch- und Heringsfangh das erste Beneficium... Städtische und freie Markt-Fischerei im Ostseeraum des Mittelalters. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 1997.
- 38 Jf. *Hansisches Urkundenbuch II* s. 163 § 2, s. 295 § 6 samt K. Kunze: *Hanseakten aus England, Hansische Geschichtsquellen A.F. VI. Halle an der Saale* 1891 s. 191.
- 39 Jf. K. Kunze s. 142.
- 40 Zise 1982 nr. 3 s. 41.

»...at Vor og kronens told ikke skal forkrænkes«

Baggrunden for grænsetolden langs Kongeåen

af Poul Enemark

Egnen langs Kongeåen vrimler med smuglerhistorier om stude- og hestedrivere, der i mulm og mørke førte deres dyreflokke ad ukendte vadesteder over åen, forbi vadestedridere og toldbetjente ind i hertugdømmerne. I henved 300 år indtil kvæghandelens frigivelse i 1827 håndhævedes langs Kongeåen en rigoristisk grænsetold, der gjaldt udførslen af kvæg og heste. Hvorfor opstod denne besynderlige grænsetold langs en grænse, der ikke var nogen national grænse?

Er smuglerhistorierne end talrige, har det hidtil skortet på et plausibelt svar. Søren Alkærsig søgte forklaringen i, at kongen og hertugen havde hver sine toldsteder, og at delingen af hertugdømmerne havde ført til toldforvirring og forskellig toldbehandling af kongerigets og hertugdømmernes undersåtter.¹ Det var endvidere den store forhøjelse af kvægtolden 1542 fra 2 til 20 skilling, der satte gang i smugleriet, mener Alkærsig. Endelig konstaterer han, at grænsetolden eksisterede i 1570'erne, uden at han tør sætte noget årstal på indførelsen.²

Peter Eliassen griber helt tilbage til Kong Valdemars Jordebog 1231, der dokumenterer en udførselstold af heste og øksne.³ Denne udførselstold var ikke

en grænsetold, men Eliassen peger i stedet på markedstolden af 1400-tallets markeder i Ribe og Kolding. Christian I's bekendte handelsforordning af 30. september 1475, der forbød danske prangere at føre deres heste og øksne længere sydpå end til Ribe, Kolding og Assens, understreger efter hans opfattelse, at der var tale om en udførselstold.⁴

Smugleriet begyndte uomtvisteligt, efter at Christian III i 1542 havde tidoblet udførselstolden. Forhøjelsen blev – under indtryk af krigen mod Nederlandene og kejser Karl V – vedtaget på en herredag i København sammen med udskrivningen af en særskat på adelen og en indførselstold på tysk øl.⁵ Det næste, vi hører, er et kongebrev fra Koldinghus af 16. marts 1545, der klager over flere ulovlige vadesteder og veje mellem Kolding og Ribe, hvor der udføres heste, føl, øksne, kører samt korn udenom kronens told. Brevet henviser eksporten til Kolding og Ribe, mens smugleri skal straffes som tyveri.⁶

For at løse problemet er det imidlertid nødvendigt at gribe tilbage til den middelalderlige toldoppebørsel. Hvem var berettiget til at oppebære told, hvilke principielle rettigheder begrundede toldoppebørslen, hvilken type told resulterede disse rettigheder i, og hvilket toldområde opererede man med i middelalderen?

Middelalderens toldoppebørsel

Tolden hørte i det gamle, germanske kongedømme til regalerne, der oprindeligt i Tyskland tilhørte kongen, mens territorialfyrsterne kunne få retten til at

oppebære told overdraget af ham.⁷ Antagelig var Tyskland forbilledet, da tolden vandt indpas i Danmark. I 1375 regnede kejser Karl IV Gottorp-tolden for en tysk forlening.⁸ Også Christian I anerkendte den tyske kejsers overordnede toldrettigheder i Holsten, da han i 1474 søgte kejserens bevilling til at forhøje toldtarifferne i Rendsborg, Plön og Oldesloe.⁹

Som regaleret skulle toldopkrævning i modsætning til skatter ikke bevilges. Det må være baggrunden for, at Erik Klippings håndfæstning 1282 forbyder vilkårlige toldforhøjelser, da man altså ikke i forfatningen automatisk havde snor i kongens toldret.¹⁰ Tolden kunne betragtes som afgift for den uantastede passage af landsherrens territorium og for at benytte veje, vandløb, broer, vadesteder og havne, der krævede vedligeholdelse. Således lød argumentationen for toldafgiften i Christian I's ansøgning fra 1474.¹¹

Passagetolden indebar tillige et element af retssikkerhed. Til tider ses synspunktet løsrevet som en særlig »Geleitgeld«, som lübske købmænd måtte betale på vejen mellem Lübeck og Hamburg til hertug Albrecht af Sachsen, skønt han havde tildelt dem toldfrihed i Holsten.¹² Lüneburg ansøgte ved flere lejligheder Christian I og Hans om »Geleit«, når byens borgere skulle til Riber marked den 8. september for at købe okser.¹³

I 1400-tallet smeltede told og lejde efterhånden sammen.¹⁴ I 1506 motive-rede kong Hans passagetolden i Oldesloe og Segeberg med, at han skulle beskærme købmændene og deres varer.¹⁵ Når Erik af Pommern i

1420'erne indførte en passagetold for de skibe, der passerede Øresund, lå vel også gemt heri en garanti for en sikker, uhindret sejlads.¹⁶

Markederne fandt sted på kongens jord, og kongen overvågede markedsfreden, der var forudsætningen for, at de fremmede købmænd vovede at indfinde sig med deres varer. Markedstolden bundede derfor både i kongens territorialret og i garantien for fred og retssikkerhed.¹⁷ I dag kender vi kun importtold over en rigsgrænse, men under middelalderens vareknaphed stillede sagen sig anderledes. Man kunne aldrig få varer nok, og udførselstold eller endog forbud forekom hyppigt.

Retten til at forbyde de handlende, skibe, vogne eller varer at forlade et sted hidrørte fra den ældgamle, kongelige bandsret, farban eller forban, retten til at forbyde at fare bort.¹⁸ Af bandsretten fulgte ikke blot retten til at forbyde eksport, men også retten til at dispensere fra forbudet mod at svare et beløb i told. Udtryk som udførselsforbud eller udførselstold betegner dog ikke nødvendigvis et nationalt begreb. Middelalderens verden var regional og hvilede på små, lokale områder helt ned til en by eller et marked.

Markedstolden betaltes ikke af sælger, der berigede markedet med sine varer, men af køber, der betalte for tilladelsen til at føre varerne bort og dermed berøve markedet en del af vareopbudet.¹⁹ Men i princippet skelne-de man ikke mellem den lübske studepranger, der på Riber marked købte okser til vinterslagtning i Lübeck, altså i udlandet, og den vestjyske bonde, der købte trækdyr til sin plov. Markedstold

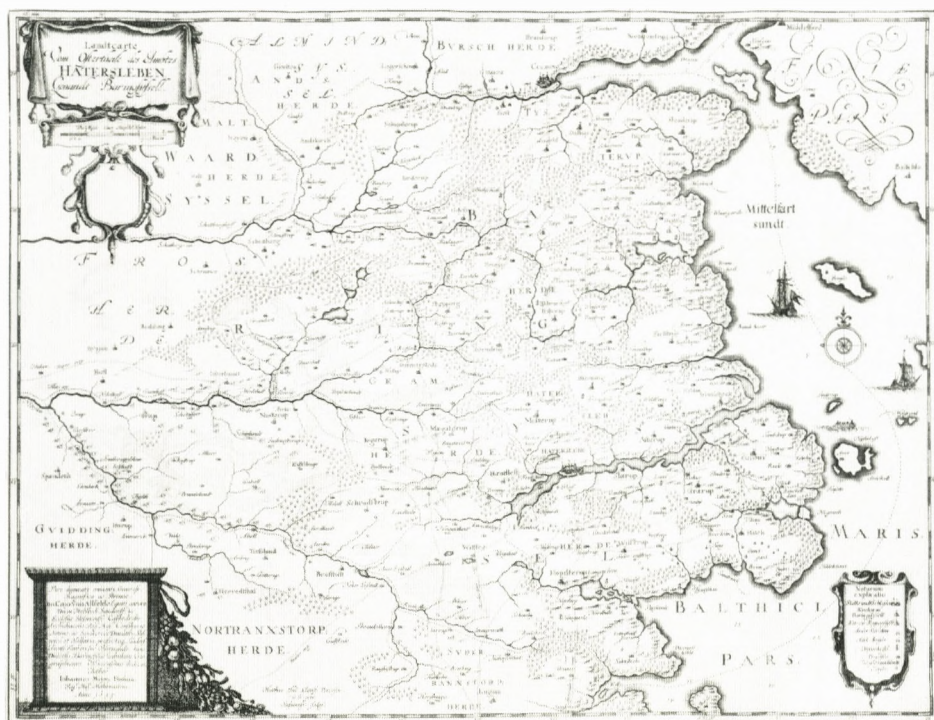
var uanset destinationen markedstold. Et nationalt toldbegreb kendte middelalderen ikke.

I 1516 lagdes told på øksne, der blev uddrevet fra Vendsyssel og Thy. Det motiveredes med, at de to landskaber ikke skulle blive aldeles blottede for okser.²⁰ Tolden kan for så vidt opfattes som en grænsetold, men grænsen var ikke national. Derimod minder den meget om Kongeå-toldgrænsen mellem

Ribe og Kolding. I hvilken situation fik denne grænselinie betydning?

Toldoprævningen i hertugdømmerne

Toldoprævningen ved de hetugelige toldsteder er næppe foregået slet så kaotisk, som Søren Alkærsig forestillede sig. Allerede i 1337 fik Flensborgs købmænd af grev Gerhard af Holsten

Johannes Mejers kort over den østlige del af Haderslev amt fra 1649. Kortet er dediceret til amtmanden, Kai Ahlefeldt. Mejer anvender de gamle danske herreds- og sysselnavne, således Barvdisyssel for hele Kongeådalen (Foto: Det kongelige Bibliotek).

tilsagn om, at de kun skulle betale told ét sted på hans territorium, hvilket i 1474 knæsattes som norm i hele Holsten.²¹ Købmændene må altså have fået en kvittering på, at tolden var betalt ved det første toldsted, de passerede. Denne form for toldsedler omtales faktisk i Rendsborg toldregnskaber i 1500-tallet. Toldseddelen fra Gottorp toldsted i hertugdømmet Slesvig kunne tillige anvendes som kontrol af ladningen, når der betaltes told i Rendsborg.²²

I Holsten var hovedtoldstederne Rendsborg på nord-sydruten, Oldesloe på øst-vestruten og Plön på ruten Gottorp-Lübeck. Ved de mindre toldsteder skulle kun svares told af varer, som var ført udenom hovedtoldstederne. I toldregnskaber fra Neumünster leder man forgæves efter transporter fra Rendsborg, skønt de vitterligt må have passeret. Neumünster toldsted fangede typisk transporter mellem Kiel og Hamburg, der ellers gled udenom toldoprævnin-gen.²³ I Slesvig opkrævedes dog på toldsteder som Haderslev, Toldsted og Bov en mindre passagetold, og i 1474 fik Christian I kejserlig tilladelse til at forhøje tolden i Rendsborg, Oldesloe og Plön til samme tarif, som gjaldt i Gottorp.²⁴

I Gottorp-toldregnskaberne kan en fast toldtarif beregnes for et meget omfattende og varieret varesortiment.²⁵ Omkring 1500 kan der stadig iagttages reminiscenser af det gamle styktold-princip, hvor tolden uanset indholdet fastsattes pr. tønne, fad, pakke eller sæk. Dog forekommer tilløb til at variere tariffen efter varen, men tolden graderes ikke efter værdien.²⁶ Taksten for

heste, okser, svin og får lå fast uden fjerneste hensyn til dyrenes kvalitet, og et bondeøg og en stridshingst fortoldedes begge med 2 lübske skilling. Samme takst gjaldt for okser.²⁷

Fra hertugdømmerne stammer et indkøbsregister for 234 okser, der vistnok tør tidsfæstes til ca. 1500. Priserne svinger mellem 2 1/4 og 3 3/4 mark lübsk, men yderpriserne er dog sjældne. I gennemsnit kostede okserne 2 mark, 15 skilling og 10 1/2 penning lübsk.²⁸ I Gottorp-regnskabet 1501 nævnes et indkøb af 46 par okser til 6 mark og 7 skilling parret, altså 3 mark, 3 skilling og 6 penning stykket, og et andet på 55 par okser til 4 rhinske gylden og 2 skilling lübsk parret, 3 mark og 1 skilling pr. okse.²⁹ Okseprisen omkring 1500 har altså ligget tæt på 3 mark lübsk, og en toldtakst på 2 skilling lübsk har svaret til 4 %.

Hestepriserne svingede enormt, men selv ganske almindelige brugsheste lå betydeligt højere end okser, toldprocenten omvendt lavere. Hvis købsprisen på de danske heste, der fortoldedes i Gottorp omkring 1500, forsigtigt anslås til 10-30 danske mark, 6-18 mark lübsk, giver det en told mellem 2 og 0,7 %.³⁰

Toldprocenten kan næsten sikkert beregnes for en lang række andre varer. Klædepakkerne fortoldes trods stærkt svingende priser for under 0,1 % af værdien, mens de store humleladninger svingede mellem 1 og 2 %. De fleste andre varer lå mellem disse yderpunkter.³¹

Med 4 % var okserne ubestridt hårdest toldbelagt i Gottorp, og oksetolden udgjorde omkring 1500 mellem 75 og

82 % af det samlede provenu.³² Den hastigt voksende okseeksport tiltrak sig tydeligt opmærksomhed som et lukrativt toldobjekt. Okseflokkene, hestekobler eller tungt læssede humlevogne var heller ikke lette at skjule og smugle uden om det yderst centralt beliggende Got-torp toldsted.

Toldopkrævningen i Jylland

Christian I's forordning af 30. september 1475, der forbød danske prangere at føre heste og øksne længere sydpå end Ribe, Kolding og Assens, blev af Kristian Erslev, Erik Arup og Aksel E. Christensen tolket som et handelspolitisk skaktræk, der skulle vælte udførselstolden over på de fremmede opkøbere.³³ Hvis regeringen virkelig har tænkt så langt, er den nok blevet sørgeligt skuffet, for opkøberne har givetvis forstået at regne tolden med i prisen. Mon ikke der fandtes en mere nærliggende baggrund for det besynderlige forbud?

Faktisk kender vi omsætningen på markederne i Ribe og Kolding ganske godt. Der foreligger flere toldregnskaber fra efterårsmarkedet i Ribe på Vor Frue fødselsdag den 8. september og St. Dionysii dag den 4. oktober i Kolding. De er bevaret sammen med dronning Christines hofholdningsregnskaber i en næsten komplet række fra årene efter 1500.³⁴

Regnskaberne domineres af poster om okser, fortoldet af prangere fra Lübeck, Hamburg, Lüneburg og af købmænd fra hertugdømmerne, først og fremmest Flensborg. De danske okse-

drivere omkring 1500 drev altså virkelig kun deres dyr til Ribe og Kolding markeder, som forordningen foreskrev. Skyldtes det, at forordningen fra 1475 blev efterlevet af de handlende i ord og bogstav, eller afspejler forordningen det handelsmønster, der allerede forelå?

Efterårsmarkederne i Ribe og Kolding eksisterede notorisk i 1470'erne og for den sags skyld også længere tilbage. Vi kender de hanseatiske okseopkøb. Lüneburgs lejdeansøgning fra 1475 gjaldt netop okseopkøb på Riber marked. Det er derfor nærliggende at antage, at 1475-forordningen snarere skulle støtte en trafik, der allerede var i gang, end at tvinge handelen ad nye veje.³⁵ Forordningen sikrede markedernes omsætning af okser og dermed kronens markedstold, hvilket velsagtens var dens egentlige sigte. Det stemmer med, at middelalderens lovindgreb normalt tjente rent fiskale formål, ikke national-økonomien.

Peter Eliassen kan have ret i, at påbudet fra 1475 kunne skabe vanskeligheder i ufredstider som Hans' krig med Lübeck 1509-1512.³⁶ Men da gjaldt ordningen heller ikke længere. I 1480'erne og 1490'erne, men især efter 1500 tog forårsdrivningen fart. Det var købmænd fra Danmark og hertugdømmerne, der afsatte okser til opfedning i nordtyske og nederlandske marskegne. Et helt nyt handelsmønster, som forordningen af 1475 ikke kunne tage højde for, og som den heller ikke skal bedømmes efter.³⁷

Under krigen med Lübeck forsøgte regeringen at redde den indbringende forårsdrivning ved at udstede eksportli-

censer til danske handlende. I 1511 for over 7.000 okser. Forudsætningen var dog, at de førtes over Elben »og siden vestvårts« for, at de ikke skulle komme rigets fjender, de lübske, til gode. Al anden okseeksport var naturligvis forbudt under krigen.³⁸

Licenserne afslører, at systemet fra 1475 ikke længere havde gyldighed. Allerede i de ældste Gottorpregnskaber fra 1484 optræder handlende fra Assens, Odense og Ribe.³⁹ Mere restriktivt fungerede 1475-forordningen altså ikke. I 1521 tillod Christian II udtrykkeligt købmænd fra Ribe, Varde og andre jyske byer, der drev øksne til markedet i Ribe, at de måtte drive dem til Elben, hvis dyrene ikke blev solgt på markedet.⁴⁰ Forårsdrivningen havde fuldstændig ændret eksportmønsteret, og regeringen måtte indrette sine bestemmelser efter det.

Ribe og Kolding markedsregnskaber rummer naturligvis også toldopbehold af forårsdrivningen, der 1519-1521 er blevet helt dominerende. Tolden tilfaldt dronning Christine, og af regnskaberne ses, at hun oppebar 2 danske skilling af hver hest eller okse.⁴¹ I sin krønike meddeler Arild Huitfeldt, at Frederik I 1529 fritog Ribe »for den årlige told og besværing, som dronning Christine havde pålagt dem foruden den rette told, hvilken dronning havde Riberhus til livgeding, som var 2 skilling af hver okse, som udførtes at udgive«.⁴²

Huitfeldts formulering virker kryptisk. Meningen må vel være, at Ribes borgere ikke i deres egen by var fritaget for tolden på 2 skilling af hver okse, skønt det ellers var praksis.⁴³ I et toldregnskab fra Ribe 1540 optræder kun

3.700 okser, et såre beskedent antal. Året før tælles 13.000 okser i et regnskab fra Haderslev, men i 1540-regnskabet træffes ingen Ribeborgere. Frederik I's toldfrihed blev altså respekteret.⁴⁴

C.F. Allen og J. Kinch sluttede af Huitfeldts ord »foruden den rette told«, at dronningens told kun var en ekstratold, der blev føjet til den sædvanlige, kongelige toldopbehold.⁴⁵ Dronning Christines told indskrænkede sig dog ikke til markedstiderne, hvor hun sendte sin regnskabsfører til Ribe og Kolding for at indkassere de store toldbeløb. I resten af året er det påvist, at hun oppebar tolden gennem en stedlig tolder, ligesom hun året rundt oppebar told i Assens, Svendborg og Odense.⁴⁶

Har der virkelig eksisteret en dobbelt toldadministration i alle disse byer? Dette afviste William Christensen, udgiveren af dronning Christines hofholdningsregnskaber. Hvis kong Hans virkelig havde haft så store toldindtægter, som Allen og Kinch formodede, havde Frederik I næppe undladt at nævne dem, da han opregnede broderens indtægter som grundlaget for sine egne fordringer.⁴⁷ Astrid Friis fulgte imidlertid Kinch og fastslog uden diskussion, at den store øksnetold under Christian II androg 8 skilling.⁴⁸

Efter kong Hans' død beholdt enkedronningen byskat og told af Ribe, Kolding og Varde, tolden af Assens, byskat og sagefald af Randers samt al kongelig rente og rettighed af Nykøbing Mors, Viborg, Odense, Svendborg, Bogense og Kerteminde.⁴⁹ Det var kongelige rettigheder, som Christine allerede havde oppebåret under Hans, og som hun nu

fik lov at beholde indtil Mortensdag 1514. I virkeligheden beholdt hun tolden til sin død i 1521, som det fremgår af regnskaberne.

Når Allen og Kinch formodede, at tolden i Ribe udover dronning Christines beløb androg 8 skilling, må det skyldes Christian II's påskeforordning 1516, der netop fastslog denne takst for okser i Jylland, mens taksten i Skåne, Sjælland og Smålandene androg 1 gylden.⁵⁰ Da forordningen imidlertid er stillet til Ålborg, Sjælland og Smålandene, må man gå ud fra, at den netop ikke kunne indføres generelt i Jylland, hvor kongen ikke besad hele toldoppebørselsretten.⁵¹

I følge Niels Clementsens gældsbog fra 1500-1515 lå de jyske oksepriser på 4-5 mark. Det svarer til en told på dronning Christines markeder, der beløber sig til 2 1/2-3 % af opkøbsprisen.⁵² Når Christian II's told i Ålborg er fire gange så høj, svarer det til hele 10-12 % af oksernes værdi. At så høj en told lod sig gennemføre, hang sikkert sammen med, at Limfjorden udgør en ret markant grænse. Passage var kun tilladt over Ålborgsund og Aggersund, mens passage ad Harboøre tange var forbudt, som det ses af et brev til Niels Clementsen fra august 1516.⁵³

Ålborg toldsted lå centralt for oksehandelen, for Vendsyssel og Thy hørte til Ribeborgernes vigtigste opkøbsområder. I februar 1519 fik Ribes to største oksehandlere, rådmand Jep Christensen og hans søn, Peder Jepsen, tilladelse til at uddrive 250 øksne fra Vendsyssel mod 8 skilling i told af hver okse.⁵⁴ I november 1518 fik de Ribekøbmænd, der solgte sølv på mønten i Malmø, til-

ladelse til at opkøbe øksne for pengene og udføre dem.⁵⁵

Kunne kongen ikke kræve oksetold på markederne i Ribe og Kolding, havde han dog ret til at indføre udførselsforbud og dispensere derfra mod et toldbeløb, som han fastsatte. I 1520 fik Ribes borgmester, Jakob Skriver, brev på at udføre 125 øksne mod at betale moder Sigbrit 100 mark. Det svarer til en told på 12-13 skilling eller 14 % af værdien, hvis vi sætter oksens pris til 6 mark.

Frederik I's toldoppebørsel i Jylland og hertugdømmerne

Ved enkedronning Christines død i 1521 må den del af tolden, der sorterede under hende, atter være tilfaldet kronen, og antagelig blev Christian II's høje toldtakster også indført ved disse toldsteder, skønt vi ikke har eksempler på det. Oksetaksten på 8 skilling fra påskeforordningen 1516 slår i hvert fald igennem i Ålborgregnskabet 1517-1519, og den høje toldtakst 1 gylden af hver hest, som annonceredes i Christian II's love, træffes i Rødbyregnskabet 1518-1522.⁵⁸ Alt tyder på, at kongen fik realiseret sine ublu toldforhøjelser.

Da Christian II flygtede i 1523, faldt hele hans lovgivning bort, og dermed sløjfedes også hans nye toldtakster. Af et Koldingregnskab fra 1524 ses, at dronning Christines gamle takst på 2 skilling af hver hest eller okse atter gjaldt.⁵⁹ Frederik I affandt sig dog ikke med det gamle toldniveau for oksehandelen, der oplevede et vældigt opsving netop i disse år. Da Christian III i 1542 gennemførte sin tidobling af heste- og kvægtolden

III: **F**rederich aff Guds Naadez Hans Kærligh
 obne Høyheds Brev, Lydendis at Høghemstene or
 Raad & Rids Gaffier sake daummen for hans Kong
 He: at beklage i siwerlodez Droning Livstine i datt
 stund sin Gaffier Rids wdi forsiuar p da beswara:
 da sin Rids Høghemstene ^{met} wdsadwensle Toleans
 som om to skilling aff siner. Der da wdsdræffte i und
 frumfamt Kongelig Privilegiar i siwilde hans He:
 He: bekender sig met hans Kæh Brev or Gudssegel
 at Gaffier Ridsbørd, Hantwælt oc Stadstet p si
 Gaffier hans Kong He: ansat Rids Høghemstene
 ris Willigst oc Trosteb da daummen inud hans
 Kong He: altid Gaffier ladet befinde p Raadigst
 or giunstilighen affskaffet i forbyder hans He:
 fogdar oc Embetsmænd oc Toldere i Rids Høghemstene
 gort ser inud at beswara i under hans He: Göl
 daste or Staade. Datum Bockrup i Skidagari,
 Reminiscere Aar 1529. p

Riberådmanden Thomas Jørgensens – lidt blege – afskrift af Frederik I's privilegium fra 1529 (Landsarkivet for Nørrejylland). Thomas Jørgensen var søn af Christian III's nørrejyske rentemester, Jørgen Petersen, og blev selv slotsskriver på Riberhus. Hans kopibog er omtalt nærmere i Ole Degn: *Livet i Ribe 1560-1700*, Århus 1971.

fra 2 til 20 skilling, hedder det, at rigsrådet havde bevilget ham, »at den told, som hans fader, kong Frederik, pålagde for Gottorp, må nu oppebæres i riget«, hvorimod de handlende skulle være fri for tolden i Gottorp.⁶⁰

Frederik I må altså have foretaget en klækkelig forhøjelse af tolden i Gottorp,

og det var denne told, som Christian III i 1542 fik rigsrådets sanktion til at flytte til kongerigets toldsteder. Når forhøjelsen ikke har givet videre genlyd i forskningen, skyldes det sikkert, at vi savner Gottorptoldregnskaber mellem 1519 og 1545.⁶¹ Det var en ganske snedig manøvre fra Frederik I's side. Rigsrådet

havde ellers i håndfæstningen betinget sig, at ny told i Danmark krævede dets sanktion,⁶² men i hertugdømmerne kunne kongen indføre den nye told udenom rigsrådet. Tolden var lagt på dansk eksportkvæg og indbragte det samme, som et toldpålæg i kongeriget ville have givet.

Frederik I's seksdobling af Gottorptolden fra 2 til 12 skilling lübsk blev indført i 1526. Da kongen på herredagen i Odense anmodede om en brudeskate til sin datter, fik han det syrlige svar, at han kunne hente beløbet i sin nye told, »som dog rigets indbyggere udgiver for Gottorp«. ⁶³ Kongens snedige manøvre var altså blevet bemærket.

Astrid Friis har fundet tariffen i et bilag til Rendsborgtolderens regnskab 1538.⁶⁴ Omregnet svarer den ganske rigtigt til 1542-taksten på 20 danske skilling. Derimod har Astrid Friis næppe ret i, at toldforhøjelsen var indført i Rendsborg.⁶⁵ Den 1. juni 1526 modtog to købmænd fra Odense og Middelfart en kvittering for 98 gylden og 23 lübske skilling, som de »var os pligtige for øksnetold ved Gottorp dette år på toldboden«. Det svarede efter den nye takst til 198 øksne, men om Rendsborgtolden var der altså ikke tale.⁶⁶

De to fynboer var ikke de eneste, der måtte have det store toldbeløb godskrevet, og langt fra alle betalte så ekspedit. Ribes magistrat modtog i de følgende år jævnlige kongebreve om toldrestancer, som byens borgere havde pådraget sig i Gottorp. Til sidst måtte toldereren gøre udlæg i borgernes gods, og magistraten fik ordre til at tilbageholde skyldnerne.⁶⁷

Den driftige oksehandlerby blev selv sagt ramt særlig hårdt af den store told-

forhøjelse, og åbenbart gav klagerne genlyd. Allerede i maj 1526 underrettedes den landflygtige Christian II om, at »både købstadmænd og almue, end de som ikke tilforn havde været gode på Eders nådes side, råbe nu allesammen«. I særdeleshed havde magister Poul Andersens broder, Niels Andersen fra Ribe, oplyst, at »købmændene er nu ilde tilfreds for den nye told, som hertugen nu pålagde til sin datters brudeskate og medgift«. ⁶⁸ Af et brev til Henrik Krummedige fra 1528 fremgår det, at han havde købt et parti staldøksne for 16 danske mark og 4 skilling parret, altså 8 mark og 2 skilling stykket.⁶⁹ Med denne pris androg tolden i Gottorp mindst 15 %, et niveau fuldt på højde med Christian II's jyske toldtakst.

Når Frederik I i 1529 fritog Ribe for dronning Christines lille toldbeløb på 2 skilling i egen by, hænger det sikkert sammen med borgernes utilfredshed med den nye, stærkt forhøjede Gottorptold og vanskelighederne ved at få toldrestancerne ind. Lad os atter kaste et blik på Huitfeldts besynderlige oplysning, der fik Allen og Kinch til at formode, at Christines told kun var en ekstratold. Urigtigt er det i hvert fald, når Huitfeldt skriver, at dronningen »havde Riberhus til livgeding«. Her sad hr. Predbjørn Podebusk som lensmand allerede før århundredskiftet og fra 1517 med lenet i pant. Dronning Christines livgeding bestod i virkeligheden af Næsbyhoved med 5 herreder, Rugård, Tranekær med hele Langeland samt i Jylland Hids og Rougsø herreder.⁷⁰

Ribes toldfrihed går tilbage til 1252 og gjaldt over hele riget. Den blev

bekræftet i en lang række privilegier.⁷¹ I 1483 tog kong Hans borgerne i Ribe under sin beskyttelse og stadfæstede alle de privilegier, byen havde fået af tidligere konger i Danmark og de sønderjyske hertuger.⁷² Et privilegium fra dronning Christine er ikke bevaret, men et forlig fra 1514 vidner om byens underordnede forhold til hende.⁷³ Christian II bekræftede Ribes privilegier i 1517,⁷⁴ men af dronning Christines hofholdningsregnskaber 1519-1521 ses, at hun fortsat oppebar 2 skilling pr. hest og okse af Ribekøbmændene. Det tyder ikke på, at kongen i 1517 kunne lovgive om toldforpligtelsen i byen.

Christines 2-skillinges told er altså klart dokumenteret, og Frederik I's toldfritagelse bekræftes i Riberegnskabet fra

1540, men flere fejl og uklarheder i Huitfeldts udsagn frister til at lede efter hans forlæg, som han åbenbart på nogle punkter har misforstået. Forlægget må søges i Ribes samling af privilegier, som Huitfeldt – ikke overraskende – havde gode muligheder for at skaffe sig adgang til.⁷⁵ »Frederik I's Historie« udkom 1597, da man må gå ud fra, at privilegiet fra 1529 endnu eksisterede. Vi kender det fra en afskrift af alle Ribes privilegier, som rådmand Thomas Jørgensen foretog i 1601.⁷⁶ Rådmandens version lyder i moderne gengivelse, idet vi minder om, at »dem« på gammelt dansk svarer til vores »sig«:

»Frederik af Guds nåde, Hans Majestæts åbne papirsbrev, lydendes, at borgmester og råd i Ribe hafver haft dem for Hans Kongelige Majestæt at beklage, hvorledes dronning Christine den stund, hun havde Ribe i forsvar, da besværede hun Riber borgere med en usædvanlig told, som er 2 skilling af hver okse, de uddrev imod fremfarne kongelige privilegier, hvilke Hans Kongelige Majestæt bekender sig med Hans Majestæts brev og segl at hafve fuldbyrdet, samtykket og stadfæstet. Thi hafver Hans Kongelige Majestæt anset Ribes borgere (for) deres villighed og troskab, de dem imod Hans Kongelige Majestæt altid hafver ladet befinde, (og har) nådigst og gunsteliggen afskaffet (den). (Endelig) forbyder Hans Majestæt fogeder, embedsmænd og toldere Riber borgere herimod at besvære under

Frederik I, der opfandt den nye Gottorptold 1526, troner her på en nobel, slået i Ribe (Nationalmuseet, Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling).

Hans Majestæts hyldest og nåde.
Datum Gottorp den 21. februar 1529«.

Huitfeldts fejltagelser bliver nu åbenbare. Han har forvekslet livgeding med forsvar, hvilket var noget helt andet. At besværingen var årlig, står der intet om, og at den opkrævedes »foruden den rette told« er Huitfeldts egen opfindelse. I Frederik I's brev hedder det, at dronning Christines told stred mod tidligere kongelige privilegier. Det er uden tvivl Ribeborgernes toldfrihed i egen by, som dronningen ikke havde respekteret, man her påberåber sig. Tolden i Ribe såvel som byskat og al anden kongelig rettighed har tilhørt hende, og i de år, dronningen havde Ribe i forsvar, har kongen ikke – som Allen, Kinch og Friis antog – opkrævet told i byen.

Det fremhæves i Frederik I's brev, at toldfriheden blev tildelt Ribeborgerne for deres »villighed og troskab«. Betingelsen var, at borgerne forblev tro mod Frederik I og afstod fra alle forbindelser med Christian II. Den landflygtige konge havde haft adskillige tilhængere indenfor Ribes førende handelskredse, der også talte store oksehandlere.⁷⁷

Christian III flytter Gottorptolden

På herredagen i København i sommeren 1533 efter Frederik I's død henvendte rigsrådet sig til hertug Christian (III), der nu sad som hertugdømmernes regent, og anmodede om, »at hertugen ville afstille den store og usædvanlige told, som er for

Christian III, der flyttede sin faders told fra Gottorp til kongeriget, ses her på en joachimsthaler eller sølvgylden fra 1545 (Nationalmuseet).

Gottorp ydermere, end været hafver fra gammel tid, da rigets undersåtter hårdeligt beklager sig derover«.⁷⁸ Formuleringen tyder på, at Gottorptolden på 12 skilling lübsk blev opkrævet oveni den oprindelige 2 skillings-takst, hvilket bringer den samlede Gottorptold op på 17-18 %, hvis vi henholder os til Henrik Krummediges oksepriser fra 1528.

Hertug Christian »afstillede« ikke faderens store oksetold ved Gottorp, men i 1542 fik han rigsrådets samtykke til at flytte tolden til købstæderne i kongeriget. Flytningen havde kongen og rådet særdeles gode grunde til at enes om. Når Christian III's yngre brødre blev myndige, og hertugdømmerne i 1544 skulle deles, vil-

le delingen indebære, at toldindtægterne fra Gottorp og Rendsborg deltes mellem alle tre hertuger.⁷⁹ Men »hertug« Christian nåede altså forinden at sikre »kong« Christian den store ekstratold, som faderen havde indført i 1526, ubeskåret for riget.

Selv om størsteparten af toldindtægterne utvivlsomt hidrørte fra danske okser, drejede det sig dog om en overførsel af en indkomst, der traditionelt gik i den hertugelige kasse. Det er meget betegnende, at brevet af 15. september 1542 taler om, at den »store« oksetold oprindeligt var opkrævet ved den kongerigske grænse, men af Frederik I blev flyttet ned til hertugdømmerne og nu atter skulle flyttes tilbage. Astrid Friis tilskriver naturligvis Johan Friis æren for kunstgrebet.⁸⁰ Christian II's høje told-takster, som man ellers havde haft meget travlt med at afskaffe, kunne pludselig bruges som begrundelse for, at den lukrative Gottorptold burde flyttes tilbage til kongeriget.

Hvis man forsigtigt anslår den danske eksport af okser og heste midt i 1540'erne til 20-25.000 dyr, var der altså tale om at overføre den nette sum af 25-30.000 danske mark eller 15-18.000 mark lübsk fra hertugdømmernes til kongerigets finanser.⁸¹ Rendsborgtolden indbragte i 1540'erne godt 4-5.000 mark lübsk,⁸² altså kun 1/4 af det store beløb, der overførtes.

I Hald lensregnskab 1545 angives prisen på en fed okse til 4 daler eller 12 danske mark.⁸³ Hvis vi betragter prisen som normal, svarer den flyttede Gottorptold – den, der nu skulle opkræves i de danske købstæder – til 11 1/2 %. Ganske vist en høj takst, men mere

moderat end den told, Frederik I indførte i 1526. Alligevel skulle det vise sig, at flytningen af Gottorptolden til kongeriget fik fatale følger.

Smugleriet

Lad os vende tilbage til det åbne brev, der blev udstedt på Koldinghus i marts 1545. I brevet klagede Christian III over, »at mange, både indenlandske og udenlandske, købmænd, herremænds bude, bønder og andre almue her over Isevad, Falkevad, Ejstrup møllevad og igennem Gelballe, Hjarup, Klebæk og andre ulovlige vadesteder og veje imellem Kolding og Ribe fører og driver heste, øgføl, øksne, køer, korn, flyttelæs og andet gods... og dermed forkrænker og forringer Vor og kronens told«.⁸⁴ Kun tre år efter Gottorptoldens flytning til kongerigets købstæder, florerede smugleriet langs Kongeåen.

I 1547 indprentes lensmændene på Riberhus og Koldinghus at sørge for, at »kongens told, sise og sagefald ikke forkrænkes eller underslås«.⁸⁵ Men det var også galt fat i andre dele af riget. I 1547 hører vi, at byfogeder og toldere i Halmstad, Laholm, Skælskør, Nysted, Nakskov, Rudkøbing og Svendborg havde klaget over, at borgerne ikke ville betale den nye told på 20 skilling af hver okse eller tønne kød, hest eller øg.⁸⁶ Udskibningen fra disse byer havde jo ikke været tyngt af Gottorptolden og fik altså ingen kompensation.

For borgerne måtte den nye told fremstå som en alvorlig belastning, og for bønderne blev den et incitament til at udskibe fra afsides ladepladser. Der-

med blussede den ulmende strid om den gamle bondesejlsads atter op. I 1547 var repræsentanter for købstæder og bønder på Lolland-Falster i København for at forelægge problemet for kongen. Den 30. november bestemtes, at bønderne selv måtte udskibe deres øksne og heste, men ikke korn. Af staldøksne skulle svares den nye, store told, men af deres hjemmefødte kvæg og deres harve- og plovheste måtte de slippe med den gamle told.⁸⁷ Samme begunstiggelse fik Rødbys borgere i 1555,⁸⁸ men sontringen har næppe gjort den nye told lettere at administrere.

Den 28. oktober 1550 fik søkøbstæderne pålæg om, at der skulle udstedes søbreve til alle skibe, der afgik, samt toldsedler, der specificerede ladningen. Det skete, for at den kongelige told ikke skulle forsømmes. Specielt indskærpes tolden af øksne og kød.⁸⁹ I 1551 understreges, at færgerne fra Gedser kun måtte overføre heste og okser til Tyskland, når en toldseddel beviste, at de var fortoldet i Vordingborg.⁹⁰

Samme år fik byfogeden i Middelfart ordre til at forhindre, at der førtes heste og okser over til Stenderup land. Han skulle dog ikke oppebære den store told, der skulle svares i Kolding eller Ribe.⁹¹ Ordlyden antyder smuglerruten. Okserne gik ikke over Assens toldsted, men fra Middelfart forbi Fænø, sejledes til Sønder Stenderup halvø og nåede derved syd om Kolding. I januar 1553 indsattes en tolder i Rudkøbing for at opkræve sisen af tysk øl og den store heste- og oksetold. To måneder senere fik byfogeden i Fåborg ordre til at oppebære de samme afgifter.⁹² Også i Ringkøbing beskikkedes en tolder, da kon-

gen havde tilladt borgerne at udskibe staldøksne.⁹³

Opkrævningen i mange toldsteder har dog tilsyneladende voldt vanskeligheder. I efteråret 1555 hedder det, at mange udfører heste og øksne fra købstæderne uden at give told. Derfor har kongen og rigsrådet bestemt, at udførslen kun må foregå fra Rødby, Assens, Kolding og Ribe. Her skulle tolderne nøjagtigt påse, at der blev givet told af dyrene.⁹⁴

Smugleriet fortsatte imidlertid. I 1556 siges rent ud, at tolden blev undgået ved, at heste og okser førtes uden om Assens »under skin af at ville sælge dem i riget over Middelfart sund, omkring Kolding henimod Skodborg og derfra ind i hertugdømmet«. For at standse den ulovlige trafik fastsatte regeringen nu, at den store told også skulle opkræves i Middelfart.⁹⁵ Samtidig gav man afkald på den store hestetold af rigets egne indbyggere, men heste måtte dog fortsat kun udføres fra »tilbørlige« havne.⁹⁶

Regeringens toldpolitik vendte sig atter bort fra de mange udskibningshavne og krævede i stedet de normale toldsteder respekteret. I marts 1558 inddroges Ringkøbings udskibningsret. Okserne skulle nu føres over land og besøge »tilbørlige toldsteder«. I juni fik Langelands indbyggere besked på, at staldøksne ikke måtte udskibes, men skulle føres til Assens, »for at kronens told ikke skal forkrænkes«. ⁹⁷ I april 1560 fik lensmanden på Nyborg, Frants Brockenhuus, ordre til at undersøge forholdene i Fåborg, hvor der holdtes »ondt politi« og udførtes heste, okser og køer uden, at der blev givet told. Det

opstaldede kvæg fra Fyn, der førtes til Fåborg, blev frit udskibet.⁹⁸

Toldadministrationens vanskeligheder er åbenbare. Fåborg, der havde udviklet sig til en ren smuglerrede, blev nedlagt som toldsted, og varerne måtte herefter føres til Assens. Den store toldforhøjelse og den spredte toldoppebørsel satte gang i smugleriet. Heri var regeringen ikke uden skyld. Den indtog en vaklende holdning uden klar linie. Det ene øjeblik toldlempelser for rigets og egnens indbyggere og deres egen avl, det næste stram kontrol ved hjælp af søbreve og toldsedler. Det ene år nye toldsteder på smuglerruterne, det næste forbud mod at fravige normale veje og de »tilbørlige« toldsteder. Et klart vidnesbyrd om regeringens vildrede og magtesløshed overfor følgerne af dens egne indgreb.

Alkærsig og Eliassen havde ret i, at smugleriet tog fart, da man i 1542 begyndte at opkræve den store told i rigets købstæder. Men de overså en vigtig detalje: flytningen af Gottorptolden, der tilsyneladende uden at give anledning til nævneværdigt smugleri havde

været opkrævet siden 1526. Selv om størrelsen af tolden i forhold til varens værdi naturligvis spillede en rolle i smuglernes overvejelser, var passage-toldstedets strategiske placering af måske nok så stor betydning. Når toldopkrævningen placeredes i alle rigets købstæder, blev smutvejene unægteligt helt ubegrænsede.

Det var bestemmelsen om, at den store Gottorptold skulle bortfalde, da opkrævningen flyttedes til kongeriget, der blev afgørende for, at den besynderlige toldgrænse langs Kongeåen opstod. Bestemmelsen indebar, at toldpligten nu lå i kongeriget. Var man først nået ned i hertugdømmerne, var det værste overstået. Ved at flytte det store toldpålæg fra Gottorp til rigets købstæder, forlod man reelt det middelalderlige passagetold-princip, der var knyttet til den nødvendige trafik ad én, uomgængelig transportvej. Da man indførte et fælles toldbeløb i hele kongeriget, lagdes grunden til fremtidens grænsetold og det nationale toldbegreb. Det mest påfaldende var imidlertid, at man utvivlsomt gjorde det uden at ane, hvad man indlod sig på.

Toldgrænsen

Koldinghusbrevet fra 1545 røbede, at der allerede blev smuglet brat over Kongeåen, men okserne fra øerne og Skåne voldte dog vist i starten de største problemer. Efterspørgslen på okser til marskfedning havde efterhånden nået de østlige provinser, der ellers havde udskibet slagtekvæget i form af saltet kød.⁹⁹ Nu blev forårsdrivning af okseflokkene over Vordingborg, Gedser, Rødby, Rudkøbing og tværs over Fyn til de jyske okseveje pludselig aktuel. Assens' monopol blev omgået både i Fåborg og Middelfart. Udskibningen fra Fåborg må være gået direkte til hertugdømmet, antagelig over Als. Tilsvarende søgte man helt bevidst fra Middelfart at omgå Koldingtolderen ved at drage over Stenderup eller vestover ad den gamle hærvej og over Skodborghus.¹⁰⁰

I 1561 indskærpede Frederik II sin faders forbud mod at uddrive øksne udenom de normale toldsteder, og bønderne fik nu pligt til at oplyse lensmænd og fogeder om, hvem de havde solgt øksne til.¹⁰¹ Den unge konge gik energisk til værks, men måtte i januar 1567 atter udstede forbud mod at drive ufortoldede

øksne fra Kolding »ad Ribervejen eller andetsteds heden ad ulovlige vadesteder ad Ejstrup møllevad, Hjarup, Skanderup, Klebæk eller andet ulovligt vadested i Anst eller Malt herred«. ¹⁰² Vi ser, at det var de samme vadesteder, der fristede.

Problemet blev næppe mindre af, at Frederik II som følge af den nordiske syvårskrig så sig nødsaget til den 22. februar 1567 at give tolderne ordre til at kræve 1 daler ekstra af hver okse oveni den gamle takst fra 1542.¹⁰³ Tolderne fik tilmed påbud om at holde forhøjelsen hemmelig, indtil prangerne stod med dyrene. Unægtelig en grovkornet politik, som kongen også straks fik at høre af sin temperamentsfulde moder, enkedronning Dorothea.¹⁰⁴ Tolden skulle betales i gode, udenlandske dalere og ikke i kongens egen, forringede krigsmønt.¹⁰⁵ Uden hensyn til enkedronningens indvendinger opretholdtes den ublu ekstratold i de følgende år.¹⁰⁶

Intet under, at smuglerierne fortsatte, nu især langs Kongeåen. I marts 1570 fik lensmanden på Riberhus ordre til at flytte en af kronens gårde i Gredsted ned til Gredsted bro. Her skulle der udlægges et stykke jord til bonden mod at påse, at hverken øksne, heste eller andet blev

udført uden bevis for, at der var betalt told ved toldstedet. På samme måde skulle lensmanden på Skodborghus flytte en gård til Foldingbro,¹⁰⁷ og lensmanden på Koldinghus fik strenge pålæg om, at både sælger og købmand skulle tiltales, når man pågreb smuglere.¹⁰⁸ Det krævede et voksende bureaukrati at dæmme op for smugleriet, og sælgernes ansvar kunne vel egentlig være tvivlsomt nok.

I september 1571 havde Frederik II bragt i erfaring, at øksne, slagtefæ og heste førtes »over åer og andetsteds imellem Vor købstad Kolding og Gredsted bro«. Det indskærpes, at uddrivning kun måtte ske over Gredsted bro eller gennem Kolding. Ville man drive over Gredsted bro, måtte man først svare told i Ribe. Overtrædelse skulle straffes som tyveri.¹⁰⁹

Først i 1573 bekvemmede Frederik II sig til at reducere ekstratolden. Det skyldtes ikke smugleriet, men borgernes klager over, at de havde »lidt skade på de øksne, som de i dette og nogle foregående år har uddrevet her af riget, (så) at de ikke formå at udgive den nye told«. ¹¹⁰ Det var den nederlandske opstand mod det spanske styre, der fremkaldte krisen i oksehandelen. Eksporten over Gottorp faldt fra 45.000 okser i 1572 til under 30.000 i 1573. Flere oksehandlere blev ruinerede og formåede ikke at betale deres toldrestancer.¹¹¹

Frederik II's udmøntning af underlødige klippinge under syvårskrigen havde skabt stor forvirring om kurserne. Joachimsdalerne fra Christian III's tid sattes i 1572 til 2 lübske mark eller 4 danske (= 32 lübske skilling eller 64 danske), mens de nye dalere blev nedskrevet til halv værdi. I handel ogandel faldt kursen

hurtigt til metalværdien, 28 danske skilling.¹¹²

Da Frederik II i 1567 lagde ekstratolden på okseeksporten, kunne han naturligvis ikke afsløre sin egen møntforringelse ved direkte at anføre i forordningen, at tolden skulle svares i gamle daler. Men det fremgik indirekte af, at der blev givet henstand med afregningen til efter, at okserne var blevet solgt. Salget foregik naturligvis i god, gangbar mønt, som købmændene bragte med sig tilbage. Henstanden var altså ikke begrundet med hensynet til købmændene, men i Majestættens egen, velforståede interesse. Først da krisen meldte sig, og handelen begyndte at slå fejl, måtte tolderne ikke længere give henstand.¹¹³

Tolderne vidste udmærket hvilke daler, der skulle forlanges, selv om det ikke udtrykkeligt stod i forordningen. Det fremgår af Ribes toldregnskaber 1. maj 1568-1. maj 1570, der tilfældigt er bevaret, at taksten var 20 danske skilling + 1 gammel daler,¹¹⁴ en forhøjelse fra 20 til 84 skilling. Enkedronningen angav taksten til 3 daler,¹¹⁵ der altså må være 3 nye dalere til handelsværdien, 28 danske skilling.

Da kongen i 1573 allernådigst atter satte tolden ned »til vore undersåtters gavn og bedste«, vendte man dog ikke tilbage til den gamle takst, men til 1 gammel daler, der nu måtte kaldes det, den var.¹¹⁶ Tolden nedsattes hermed fra 84 til 64 skilling. I 1576 købte Odensekøbmanden Hans Mule 905 staldøksne af kronen til en pris af 10 gamle daler stykket.¹¹⁷ Med denne pris udgjorde tolden 10 %.

Når smugleriet fortsat florerede, skyldtes det altså ikke den høje toldsats,

der tidligere havde været endnu højere, men snarest de fristende muligheder for smutveje langs den nye grænsetoldlinie. I 1574 havde Frederik II atter erfaret, at både indenlandske og udenlandske drog udenom de kongelige toldsteder, over Kolding å og andre forbudte steder. En købmand med øksne var blevet grebet på fersk gerning i et vadested og ført til Koldinghus. Lensmanden fik ordre til at rejse en dobbelt galge ved vadestedet, der for at undgå enhver misforståelse skulle være forsynet med et oksehoved med horn. Hermed antydes kraftigt hvilken skæbne, der ventede den formastelige smugler. Lensmanden skulle eksekvere dommen uden al nåde, hedder det, »for at andre deri kunne se sig i spejl«.¹¹⁸

Smugleriet blev imidlertid ikke bragt til ophør. I 1579 hører vi, at der tildrog sig »stor uskikkelighejd med den told, som på Vore vegne skal oppebæres af de øksne, køer, fæ, heste, øg og foler, som drives og føres her af riget over Foldingbro ind i fyrstendømmet«. Udførsel over Foldingbro blev nu tilladt, men fortoldning skulle ske ved Skodborghus.¹¹⁹ I 1640 fik lensmanden på Riberhus ordre til at antage en karl, der kunne føre tilsyn med de ulovlige vadesteder.¹²⁰ Det blev begyndelsen til de ridende toldbetjente, de såkaldte vadestedridere.

Søren Alkærsig havde ret i, at grænsetolden var en realitet i 1570'erne, og at smugleriet trods de mange anstrengelser for at bekæmpe det var kommet for at blive. Men den konkrete anledning til, at grænsetolden kom, som Alkærsig ikke kunne finde, lå i Christian III's og rigsrådets »kup« i 1542, der flyttede den store Gottorptold fra 1526 til kongerigets købstæder. Dermed fik vi en rigstold, der

ikke var knyttet til passagen af bestemte toldsteder, men gældende overalt. Det var denne rigstold, der skabte toldgrænsen mellem kongeriget og hertugdømmerne. I 1864 blev den tillige en national grænse.

Noter

- 1 S. Alkærsig: *Toldgrænsen mellem Nørre- og Sønderjylland fra ældste Tid til Kvæghandelens Frigivelse 1827. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 3, IV. Kbh. 1904-1905 s. 98-105.*
- 2 Sst. s. 106-107.
- 3 P. Eliassen: *Kongeåen eller Den gamle grænse. Toldhistorisk Selskab 1980 (genoptryk af udgaven fra 1926) s. 19-20.*
- 4 Sst. s. 20-21. *Forordningen er trykt i Danmarks gamle Købstadslovgivning III. Kbh. 1955 s. 106-108.*
- 5 Sst. s. 21-22.
- 6 Sst. s. 22, jf. *Corpus Constitutionum Daniæ V, udg. ved V.A. Secher. Kbh. 1903 s. 49, nr. 46.*
- 7 *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte 43. Kiel 1913 s. 134-135.*
- 8 *Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte II. Kiel 1842 s. 309, nr. 239. Jf. P. Enemark: Told, Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder XVIII sp. 431.*
- 9 *Diplomatarium Christiæni Primi, udg. ved H. Knudsen. Kjbh. 1856 s. 288-290, nr. 494.*
- 10 *Diplomatarium Danicum 2, III nr. 45 § 15.*
- 11 *Staatsbürgerliches Magazin X. Schleswig 1831 s. 278.*

- 12 *Urkundenbuch der Stadt Lübeck I* nr. 91.
- 13 *Hansisches Urkundenbuch X* s. 596, nr. 435 note 1, XI s. 222, nr. 305 note 3.
- 14 *Zeitschrift* (se note 7) s. 138-140.
- 15 *Hanserecesse* 3, V nr. 107 § 4.
- 16 P. Enemark i *Historie* 1990 s. 472, jf. *Kulturhistorisk Leksikon VI* sp. 130, K. Fritze: *Dänemark und die hansisch-holländische Konkurrenz in der Ostsee zu Beginn des 15. Jh.s*, *Wissenschaftliche Zeitschrift E.M. Arndt-Univ. Greifswald XIII*, 1964, Ges. und spr.wiss. Reihe 1-2 s. 83f, K. Spading: *Holland u.d. Hanse im 15. Jh.*, *Abh. zur Handels- und Sozialgesch. XII*, Weimar 1973 s. 16.
- 17 P.J. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*. Kbh. 1940 s. 420-423.
- 18 *Kulturhistorisk Leksikon VI* sp. 119f.
- 19 *Kulturhistorisk Leksikon XVIII* sp. 433.
- 20 P.F. Suhm: *Nye Samlinger til den danske Historie I*. Kjbh. 1792 s. 155f.
- 21 *Danmarks gamle Købstadslovgivning I*. Kbh. 1951 s. 189, *Diplomatarium Christierni Primi* s. 288-289.
- 22 P. Enemark: *Studier i Toldregnskabsmateriale – med særligt henblik på dansk oksehandel I*. Århus 1971 s. 200.
- 23 *Sst.* s. 198-199.
- 24 *Diplomatarium Christierni Primi* s. 288-289.
- 25 P. Enemark: *Studier I* s. 25, II s. 60, jf. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte* 1961 s. 75.
- 26 *Zeitschrift* 1913 s. 157.
- 27 P. Enemark: *Studier I* s. 143-145. 1 mark lübsk = 16 skilling, 1 skilling = 12 penning, 1 hvid = 4 penning.
- 28 *Danske middelalderlige Regnskaber I, I*, udg. ved G. Galster. Kbh. 1944 s. 689-690, jf. P. Enemark: *Studier I* s. 181.
- 29 *Zeitschrift* 1961 s. 93.
- 30 P. Enemark: *Studier I* s. 177-180, jf. *nedenfor* note 41.
- 31 *Sst.* s. 210.
- 32 *Zeitschrift* 1961 s. 93.
- 33 *Danmarks Riges Historie II* s. 581, E. Arup: *Danmarkshistorie II*. Kbh. 1932 s. 260, *Nordisk Kultur XVI*, 1934, s. 123-124.
- 34 P. Enemark: *Studier I* s. 26-27, II s. 57-58, jf. *samme*: *Oksehandelens historie 1300-1700*, *Sortbroget Kvæg*, red. af A. Pedersen, 1983 s. 23-24 og T. Jexlev i *Zise* 1985 s. 25.
- 35 P. Enemark: *Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500*, *Sønderjyske Årbøger* 1989 s. 69-70, jf. *samme*: *Gamle toldregnskaber som historisk kildemateriale*, *Historie* 1993 s. 74, 77.
- 36 P. Eliassen: *Kongeåen* s. 21.
- 37 P. Enemark: *Studier I* s. 182, *Sortbroget Kvæg* s. 25, 27, *Sønderjyske Årbøger* 1989 s. 84-86, *Historie* 1993 s. 77-79.
- 38 *Danske Magazin* 4, II s. 286-288, jf. P. Enemark: *Studier* s. 53-56, 215-216, *Sortbroget Kvæg* s. 39-40, *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, udg. ved W. Christensen. Kbh. 1904 s. 344.
- 39 *Danske Magazin* 6, VI 1933 s. 345-346, *Sortbroget Kvæg* s. 26-27, 31-33.
- 40 *Danmarks gamle Købstadslovgivning II*. Kbh. 1952 s. 316-317.
- 41 Se note 34. Danmark anvendte det lübske møntsystem (se note 27).

- 42 A. Huitfeldt: *Frederik I's Historie*. Kjbh. 1597/1977 s. 188.
- 43 Dronning Christines Hofholdnings-regnskaber s. 416.
- 44 Rigsarkivet, Registratur 108 A, pakke 28, Kongehusets arkiv, Slesvigske og holstenske regnskaber 1466-1578, jf. *Historie* 1993 s. 82.
- 45 C.F. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie IV, 1*. Kjbh. 1870 s. 33, J. Kinch: *Ribes Historie I*. Ribe 1869 s. 429-430, 645, 652.
- 46 P. Enemark: *Studier I kapitlerne I:5-7, jf. I:4, I:10-11*.
- 47 W. Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede*. Kbh. 1903 s. 646 note 1. I *Frederik I's opregning af kong Hans' indtægter står der om Ribe- og Koldingtolden blot: »efter som det sig beløb«* (*Nye Danske Magazin VI* s. 317).
- 48 *Scandia VII*, 1934, s. 242.
- 49 P.F. Suhm: *Nye Samlinger II, 1* s. 104.
- 50 P.F. Suhm: *Nye Samlinger III* s. 160-161, jf. C.F. Allen IV, 1 s. 290 note 40.
- 51 P. Enemark: *Studier I* s. 130.
- 52 *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2, 1* s. 223, 225, 227, 235-236, jf. P. Enemark: *Studier I* s. 181-182.
- 53 P.F. Suhm: *Nye Samlinger I* s. 155-156.
- 54 *Sst.* s. 345.
- 55 *Sst.* s. 295-296, jf. *Danmarks gamle Købstadslovgivning II* s. 104-105.
- 56 *Handlingar till Nordens Historia 1515-1523*, udg. ved L. Sjödin. Stockholm 1979 s. 258.
- 57 Rigsarkivet, Registrant 108 A, pakke 12, Ålborgregnskab 1518 19 b, jf. Enemark: *Studier II* s. 59, jf. samme pris *Studier I* s. 182.
- 58 Registrant 108 A, pakke 12.
- 59 *Sst.*
- 60 *Aktstykker udgivet af Fyens Stifts litteraire Selskab 1841* s. 155.
- 61 Rigsarkivet, Sønderjyske fyrstearkiver, Hertug Frederiks arkiv, Gottorp 1490-1519, Fællesarkivet, Gottorp 1545-1579. Jf. Zise 1985 s. 32.
- 62 *Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv II*. Kjbh. 1856-1860 s. 75 (genoptryk 1974).
- 63 *Nye Danske Magazin V*. Kjbh. 1827 s. 209.
- 64 *Scandia VII* s. 242.
- 65 *Sst.* Jf. M. Venge: *Dansk Toldhistorie I* s. 293 note 38. Venge har taget fejl af kursforholdet mellem dansk og lübsk mønt, der siden 1500 havde været 5:3 (jf. note 41, 69).
- 66 *Kong Frederik I's danske Registranter*, udg. ved K. Erslev og W. Møllerup. Kjbh. 1879 s. 97.
- 67 J. Kinch: *Ribes Historie I* s. 475. Kinch har brugt en nu forsvundet fortegnelse over kongebreve til Ribe 1525-1528 (s. 474 note 1).
- 68 C.F. Allen: *Breve og Aktstykker*. Kjbh. 1854 s. 417.
- 69 *Diplomatarium Flensborgense II*, udg. ved H.C.P. Sejdlin. Kjbh. 1873 s. 948-951.
- 70 K. Erslev: *Danmarks Len og Lensmænd*. Kjbh. 1879 s. 31, 33, 37, 39, 44, 56.
- 71 *Danmarks gamle Købstadslovgivning II* nr. 5, jf. 11, 13, 19, 22, 24, 25, 27, 28 samt T. Jexlevs oversigt i Zise 1982 nr. 2 s. 31-49.
- 72 *Danmarks gamle Købstadslovgivning II* s. 90-91.
- 73 *Sst.* s. 100-102.
- 74 *Sst.* s. 102-104.
- 75 *Dansk Biografisk Leksikon X*. Kbh.

- 1936 s. 648.
- 76 Landsarkivet for Nørrejylland, Ribe Rådstue, Thomas Jørgensens kopibog 1601, D 22-253 A s- 91, jf. J. Kinch II. Odder 1884 s. 250.
- 77 J. Kinch: Ribes Historie I s. 463-467.
- 78 Historisk Tidsskrift 4, III s. 506-507.
- 79 Danmark-Norges Traktater I s. 493.
- 80 Scandia VII s. 241.
- 81 I 1545 fortoldes 39.200 okser i Got-
torp. Heraf førtes 21.000 af danske
handlende, der kan identificeres. Tal-
let kan altså godt have været større. I
1546 fortoldes 34.800, heraf 16.200
på danske hænder. Hertil må føjes
mindst 2-3.000 heste.
- 82 Zeitschrift 1913 s. 161-162, Abhand-
lungen zur Verkehrs- und Seege-
schichte VIII. Berlin 1914 s. 283.
- 83 Rigsarkivet, Registrant 108 A, pakke
29.
- 84 Corpus (se note 6) V s. 49.
- 85 Danske Magazin 4, I s. 331-332.
- 86 Sst. s. 315.
- 87 Danske Kancelliregistranter, udg. ved
K. Erslev og W. Møllerup. Kjbh. 1881-
1882 s. 365-366.
- 88 Kancelliets Brevbøger 27. april 1555.
- 89 Danske Magazin 4, VI s. 230-232.
- 90 Kancelliets Brevbøger 18. august
1551.
- 91 Sst. ca. 15. juni 1551.
- 92 Sst. 18. januar og 30. marts 1553.
- 93 Sst. 8. februar 1553, 13. januar 1554.
- 94 Sst. 5. oktober 1555.
- 95 Sst. 5. juni 1556.
- 96 Sst. 27. februar 1556.
- 97 Sst. 11. marts og 10. juni 1558.
- 98 Sst. 22. april 1560.
- 99 Sortbroget Kvæg s. 48-49.
- 100 H. Matthiessen: Hærvejen. Kbh.
1930 s. 111-127.
- 101 Corpus (se note 6) I s. 172, Kancelli-
ets Brevbøger 30. oktober 1561.
- 102 Sst. I s. 321, Sst. 1. januar 1567.
- 103 Sst. I s. 326, Sst. 22. februar 1567.
- 104 Aarsberetninger fra det kongelige
Geheimearchiv I s. 187-188.
- 105 Corpus I s. 321, Kancelliets Brev-
bøger 6. november og 16. december
1564.
- 106 Sst. I s. 351, Sst. 20. februar 1568.
- 107 Sst. 16. marts 1570.
- 108 Sst. I s. 441-442, Sst. 6. april 1570.
- 109 Sst. I s. 491-492, Sst. 4. september
1571.
- 110 Sst. I s. 536, Sst. 19. maj 1573.
- 111 Historisk Tidsskrift 7, I s. 338-340,
Sortbroget Kvæg s. 54-56, P. Ene-
mark: En nordjysk prangerfamilie
gennem fire generationer, Festskrift
til Knud Prange. Odense 1990 s. 37-
39. H. Wiese og J. Böhlts: Rinderhan-
del und Rinderhaltung im nordwest-
europäischen Küstengebiet. Stuttgart
1966 s. 61.
- 112 Corpus I s. 504-506, jf. Nordisk Kul-
tur XXIX s. 189.
- 113 Kancelliets Brevbøger 6. november
1564, 16. januar 1575.
- 114 Rigsarkivet, Registratur 108 B.
- 115 Aarsberetninger fra Geheimearchivet
I s. 187-188. Brevet kan ikke være fra
1564, som udgiveren formoder, men
må hidrøre fra 1567-1573, snarest
1572.
- 116 Se note 110.
- 117 Kancelliets Brevbøger 6. januar
1577.
- 118 Sst. 25. oktober 1574.
- 119 Sst. 25. marts 1579, Corpus II s. 128-
129.
- 120 Sst. 21. november 1640, jf. P. Elias-
sen s. 32-34.

Toldvæsenets patruljebåde

af Mikael Venge

I 1920'erne og 1930'erne var damperen »Falken« flagskibet i toldvæsenets flotille af vagtskibe og patruljefartøjer, men det grasserende spritsmugleri skabte et behov for mindre, hurtigtgående både. I flere tilfælde kom smuglerne selv ufrivilligt til at optræde som leverandører.

I 1924 oprettedes Patrouillen som en særlig søværts enhed, der skulle bekæmpe smugleriet.¹ Man rådede snart over 10 patruljebåde, der især opererede i Øresund og i de sønderjyske farvande, men det kneb med at hamle op med smuglernes ofte mere avancerede »racerbåde«.

I 1929 jagtede toldvæsenets patruljebåd »Ternen« under Møn med tre toldbetjente ombord en tysk smuglerbåd, der lød det stolte navn »Hercules«. Hver gang tolderne halede ind på »Hercules« og mente at være sikre på deres bytte, satte smuglerne på uforståelig måde farten op og lagde afstand til forfølgerne, men kun en kort tid, indtil »Ternen« atter nærmede sig. Således fortsatte jagten over Østersøen, indtil »Hercules« i internationalt farvand lagde til ved damperen »Tabor«, et kendt spritdepotskib, hvor besætningen gik ombord.

Få minutter efter nåede »Ternen« frem og krævede »Hercules« udleveret, da båden var lastet med spritdunke. Besætningen protesterede imidlertid og påberåbte sig, at fartøjet sejlede under østrigsk flag. Tolderne gjorde anstalter til at tage smuglerbåden på slæb, men måtte vige for overmagten. Her ville smuglerjagten

nok være sluttet, hvis ikke den tyske toldkrydser »Hummel« uventet var dukket op og kollegialt havde ydet de danske toldere militær rykdækning. »Hummel« var armeret med maskingeværer, og det gjorde indtryk på smuglerne, der ellers selv var bevæbnede.²

»Ternen« fik altså med tysk assistance »Hercules« på slæb. Da mandskabet kom ombord i smuglerbåden fandt man forklaringen på dens mærkelige, stødwise acceleration. Foruden to mindre motorer var der installeret en svær flyvemaskinemotor, således at fartøjet havde tre skruer, men flymotoren var ikke driftssikker og kunne kun benyttes kort tid ad gangen. »Hercules« med samt dens last på 1500 liter sprit blev konfiskeret, og smuglerbåden indgik herefter (dog vistnok uden flymotor) i toldvæsenets armada af patruljebåde, i nordisk vikingeånd omdøbt til »Knud«.

En lignende skæbne overgik en anden tysk smuglerbåd, blot at det her var den danske orlogsflåde, der ydede assistance. I 1934 landsatte spritsmugleren »Neptun«, som vist ofte før, en ladning sprit i en granplantage ved Sejrbugten, men denne gang gik det galt for smuglerne. De 3.000 liter sprit blev fundet, og »Neptun« observeredes på hjemturen gennem Øresund af patruljebåden »Ellen«, der straks optog en forfølgelse. Her var »Neptun« hurtigst, men »Ellen« fik hjælp af undervandsbåden »Ran«, der affyrede varselsskud. På denne måde lykkedes det at opbringe smuglerbåden og arrestere besætningen. »Neptun« blev stationeret i Vordingborg som toldvæsenets patruljebåd, men fik øjensynligt lov at beholde sit navn fra smuglertiden.

Under besættelsen indsattes patrulje-

bådene som lodsskibe ved Storstrømsbroen og Lillebæltsbroen. »Falken« (ikke den gamle damper, men en ny, smækker motoryacht fra 1938), »Høgen«, »Neptun« og »Ternen« kom til Storstrømsbroen, mens »Leif«, »Mågen« og »Argus« virkede ved Lillebæltsbroen.

I juli 1944 beslaglagde tyskerne imidlertid »Falken« og »Høgen«. »Falken« blev ført til Århus, hvor den forsvandt i krigens slutfase, mens »Høgen« krigen ud anvendtes som politiskib i Københavns havn. Også en ny »Knud« – den gamle smuglerbåd »Hector« var blevet solgt til ophugning i 1941 – »Ragna« og »Ellen« beslaglagdes.³

I modstandsbevægelsen var man opsat på, at tyskerne ikke skulle få fingre i de sidste patruljebåde. »Neptun« blev i november 1944 sænket af besætningen sammen med »Ternen«, der havde kapret »Hector«. Sænkningen medførte, at tyskerne arresterede mandskabet – bådførere, maskinpassere og toldbetjente – men efter et kort ophold i Vestre Fængsel slap de fri. »Leif« blev i forståelse med besætningen kapret af tre frihedskæmpere og dirigeret til Gamborg fjord, hvor den blev sprængt af en hjemmelavet bombe. Af de to patruljebåde i Middelfart havn blev »Mågen« sprængt i luften, mens »Argus« overlevede, da en af lodserne kastede bomben i vandet.

Noter

1 *Dansk Toldhistorie IV* (A. Monrad Møller). Kbh. 1990 s. 235-238.

2 *Sst. s. 241-242. Artiklen bygger i*

øvrigt på en anonym redegørelse af 1946 af ukendt proveniens.

3 Redegørelsen følger »Neptun« og »Ternen« til de beslaglagte patruljebåde, der altså overlevede besættelsen og efter befrielsen atter overtoges af toldvæsenet, men har forinden skildret deres sænkning i november 1944. Denne modsætning ser jeg mig ikke i stand til at opklare.

Skibsristninger og vestjyske toldkamre

af Mikael Venge

Hvornår begynder Danmarkshistorien? Nogle værker foretrækker Gorm den Gamle eller Svend Estridsen. Andre tager ufortrødent fat helt tilbage i heddenold. At den nye søfartshistorie tilhører den sidste gruppe, overrasker ikke. Når synsvinklen er søsiden, forekommer overgangen til de skriftlige kilder omkring år 1000 mindre epokegørende. Søfartshistorien sætter rask væk et dansk, civiliseret samfund til 4-5.000 før Kristus – og argumentet faldt i hvert fald anmelderen pladask for.

Man malede årene! Ja, så må et Dannevang under en eller anden form have eksisteret, indrømmer vi.

Værket er flot at skue og ambitiøst anlagt. Det første bind, der omfatter oldtid, middelalder og renæssance, er skrevet af fire eksperter, to arkæologer og to historikere – hver for sig tydeligt stærkt engagerede i emnet. At der er hele fire forfattere, indebærer uvægerligt en del overlapninger. Man kan heller ikke sige sig fri for en fornemmelse af, at det har dæmpet inspirationen lidt. Til gengæld undgår man nok noget af den tomgang, der følger, når en enkelt forfatter skal forsøge at spænde over det hele.

Traditionelt vil dansken gerne vedkende sig et særligt forhold til søen og de skibe, der pløjer den. Fascinationen møder os i bronzealderens hundreder af skibsristninger og i middelalderens graffiti. Som maritime heste opfattedes skibene som levende væsener, der fik navne. Drabelige under vikingetidens krigerfærd. Fromme og påkaldende, da kristendommen fik overtaget, men i senmiddelalderens og renæssancens orlogsflåder, som gerne skulle vække forestillinger om magt og styrke, atter drabelige. Det gode skib »Den danske Admiral« må søfartshistorien nu godt beholde for sig selv. Det har nemlig aldrig eksisteret. Navnet er jo også ulogisk. Admiralen fik netop sit navn, som rettelig var »Den lübske Admiral«, fordi hans eller rettere hendes herkomst var fremmed – erobret under Grevens fejde.

Heldigvis er der meget i værket at begejstres over. Skibsarkæologien fejrer triumfer med flotte undervands-fotos,

og et afsnit om vore naboer, venderne, fandt anmelderen særligt fængslende. Et stort plus udgøres af de mange glimrende billedtekster, der hver fortæller deres egen historie, og hele den årtusind-lange udvikling fra padlen over årer til sejl og master formidles brillant.

Knap så begejstret er anmelderen for en enkelt forfatters idelige: »Det skal vi vende tilbage til«. At teksten åbenbart har en fortid som foredrag med lysbilleder, er ikke i sig selv odiøst, men man bør skåne læserne for reminiscenserne. En art krummer på dugen. Heldigt er det heller ikke at henlægge Shetlandsøerne under den danske krone i 1469. Hvad siger nordmændene dog?

En lille teknologisk gyserrolle spiller endelig den gamle holstenske krønikeskriver, Helmold, som værket konsekvent – fem steder – har døbt om til et ildeklingende Hermod, som om han var en gymnastikforening. Det er utænkeligt, at ingen af værkets mange forfattere og redaktører, et veritabelt batteri af lærdom, skulle være studset over Hermod. I stedet må det være en Bukke Bruse dybt nede i Gyldendals database, som i sidste øjeblik har set sig gal på den arme Helmold, omtrent som Geodætisk Institut i begyndelsen af vort århundrede omdøbte mange danske stednavne efter princippet: Sådan kan man altså ikke hedde. Bukke Bruse har – nu han var i gang – stavet Søren Norby med d samt griset teksten til med grimme forkortelser og udråbstegn. Det må man bære over med.

Der står intet i Kong Valdemars Jordebog om, at færgefarten fra det jyske Hads herred nord for Horsens fjord gik til Fyn, men man må lade Ole Vente-

godt, at han argumenterer godt for sin teori om en fugleflugtslinie Viborg-Nyborg. Til gengæld noteter vi, at færgefarten fra Gedser kendes fra hovedstykket, jordebogens »Danmarkskort«, ikke fra Falsterlisten, og der er ingen grund til at konstruere et modsætningsforhold mellem Ribe og Varde, fordi begge byer sikrer sig tilladelse til at handle på Holland i 1416. Der er vel tale om én og samme diplomatiske aktion.

Ole Ventegodt tager sig udmærket af navigation og vagt og styrer klogt udenom minefeltet af spekulationer. Jan Bill begiver sig dristigt ind i et andet minefelt, skibstyperne. I hele middelalderen skelnes meget bestemt mellem krejer, bojert, evert, kravel, holk og barse. Så er det ret fortvivlende, hvis vi må melde pas. Bill når vist så langt, det er muligt uden at kænre.

Af Bjørn Poulsens afsnit vil jeg fremhæve den fascinerende beretning om en entreprenant marskbondes skibsbyggeri i 1572, belyst indtil mindste nagle. I det hele taget imponerer Poulsen med sin enorme viden, bygget på de utrykte toldregnskaber. Hvornår på året anløb man danske havne, har mange spurgt gennem tiderne. Poulsen leverer svaret. Bjørn Poulsen kan også kunsten at give et perspektiv i flotte strøg – senmiddelalderens vitale bondehandel eller 1500-tallets økonomiske vækstperiode.

Flemming Rieck, Jan Bill, Ole Ventegodt, Bjørn Poulsen: Fra stammebåd til skib. Dansk Søfarts Historie I (indtil 1588). Redaktion: Ole Feldbæk, Hans Jeppesen, Hans Chr. Johansen, Anders Monrad Møller. Gyldendal 1997.

Toldinspektør A. H. Degn (1908-1996) og hans søn, toldhistorikeren Ole Degn, født 1937.

I 1927 gjorde den unge toldelev A. H. Degn tjeneste på Frederikshavn toldkammer. Sammen med det øvrige personale er han forevigt stående på toldkammerets imponerende trappe, et Loire-slot værdig. Det flotte fotografi er gengivet i Zise 1993 s. 52, som man kan forvisse sig om, hvis man slår op i Zises nye register, som er absolut på trapperne. Omkring 1950 var Degn avanceret til overtoldassistent i Ålborg, hvor han virkede på et af statens mere farverige gebeter, »Stærke drikke«.

Denne viden skylder vi Børge Breitenbauchs livfulde erindringsartikler,

samt altså det omtalte register, hvis vi med skamløs selvglæde må pege på det endnu en gang. Et register ser måske kedeligt ud, men det er nyttigt. I dette tilfælde tillader det den indirekte slutning, at historikeren Ole Degn, søn af A. H. Degn, er tolderbarn. Degn, altså Ole, har optrådt langt flere steder i Zises spalter end faderen, men afstamningen hører vel med i billedet af den sympati og velvilje, der altid er strømmet toldhistorien i møde fra sønnens side.

Ole Degn, arkivar i Viborg og en fremtrædende skikkelse i den danske historikerverden, kendt for sin biografi af Christian IV's kansler, Christian Friis, og andre gedigne værker, har bidraget til Zise med to af de »klassikere«, vi er stolte af. I 1986 kom artiklen om lygtepenge – tilsyneladende en bagatel af en afgift, der indgik i Øresundstolden, men som Degn demonstrerer i virkeligheden en vigtig handels- og toldhistorisk kilde, der røber ladningernes størrelse. I 1987 fulgte artiklen om Ribes toldhistorie, inspireret af Ole Degns egen disputats om 15-1600-tallets Ribe.

Desuden har Ole Degn i snart mange år ledet det enorme arbejde med at sikre de lokale toldarkiver for eftertiden, og han har også udarbejdet en »nøgle«, der kan tjene som hjælpemiddel, når et toldarkiv skal registreres, eller hvis man vil søge oplysninger i det. Det blev til bogen »Toldarkiver før 1969« (anmeldt af Claus Rafner i Zise 1994 s. 124-126), i øvrigt en meget smuk bog, der blev præmieret af foreningen Dansk Boghåndværk som årets bogarbejde. Dette være noteret aldeles uden selvglæde, skønt vort selskab meget passende har aktier i toldnøglen, idet vi

sammen med arkivvæsenet stod som ud-giver.

»Toldarkiver før 1969« er i virkeligheden (ligesom Otto Madsens samtidige artikel om toldetatens titler i Zise 1993) en særdeles kyndig vejledning i alle den gamle toldetats krinkelkroge, der spændte fra Wyk på Føhr, hvor krydstoldinspektoratet for monarkiets vestkyst havde sit hovedkvarter, til 1800-tallets såkaldte vinddriverjournaler, der giver minutiøse oplysninger om skibe, der var slået ud af kurs. I begge tilfælde står det omtalte, skamroste register med en lang næse. Hverken Wyk eller vinddrivere har øjensynligt været omtalt i Zise, så her må man ty til Degn.

Ole Degn »fremturer« imidlertid. I stedet for at hvile på laurbærrene er han gået i gang med at udgive registranter over samtlige jyske toldarkiver nord for Kongeåen. I 1995 udkom Nordjyllands amtskommune, der groft sagt svarer til det gamle Ålborghus len, når det fyldte mest, og i år er turen kommet til Ringkøbing amtskommune. Begge bind gør omhyggeligt rede for tolddistrikterne og de smukke, gamle toldkammerbygninger, opført af kongelige bygningsinspektører. De er rigt illustrerede – fotos af toldkamrene veksler med særlige »godbidder« fra arkiverne – og kan kort sagt ikke anbefales nok. Fremragende som arbejdsredskaber, forbilledlige som formidling.

Nørrejyske toldarkiver før 1969 4. Ringkøbing amtskommune. Toldkamrene i Herning, Holstebro, Lemvig, Ringkøbing og Struer. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1997.

Indhold

Carsten Jahnke:

Et toldregnskab fra 1375	84
--------------------------------	----

Poul Enemark:

»... at Vor og kronens told ikke skal forkrænkes«	95
---	----

Mikael Venge:

Toldvæsenets patruljebåde	115
---------------------------------	-----

Mikael Venge:

Skibsristninger og vestjyske toldkamre.....	116
---	-----

*Rothenburg i Sydtyrskland, hvor Christian I i 1474 mødte
kejser Frederik III. Se Poul Enemarks artikel.*

